

472

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA JURIDICA ET POLITICA

1964 JAN 27

Tomus X.

Fasciculus 3.

**SZEGED
HUNGARIA
1963**

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK 1949 ÓTA MEGJELENT KIADVÁNYAI

Acta Universitatis Szegediensis Sectio Juridico-Politica Series Nova

Tomus I.

- Fasc. 1. Buza László: *A nemzetközi közhatalom szervezete az Egyesült Nemzetek Alapokmánya szerint* (Szeged, 1949.) 26 l.
Fasc. 2. Martonyi János: *Jogászképzés és jogászai hivatások a Szovjetunióban* (Szeged, 1949.) 24 l.
Fasc. 3. Kelemen László: *Néhány kérdés a képviselő köréből* (Szeged, 1950.) 32 l.

A felszabadulás 10. évfordulójára tartott előadások

- Buza László: *A felszabadulás és Magyarország nemzetközi jogi szuverenitása* (Szeged, 1954.) 16 l.

Acta Universitatis Szegediensis Sectio Politico-Juridica

Tomus I.

- Fasc. 1. Bólya Lajos: *A törvényesség kérdései a büntető eljárásban* (Szeged, 1955.) 20 l.
Fasc. 2. Horváth Róbert: *Az 1945—46-os magyar infláció elméleti kérdései 10 évi tudományos fejlődés távlatában* (Szeged, 1955.) 20 l.
Fasc. 3. Pólay Elemér: *A nevelő funkció és a szegedi megyei bíróság házassági törvénykezése a népi demokrácia 10 évében* (Szeged, 1955.) 27 l.
Fasc. 4. Both Ödön: *Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban)* (Szeged, 1956.) 65 l.

Tomus II.

- Fasc. 1. Schultheisz Emil: *A látszólagos halmazat* (Szeged, 1956.) 24 l.
Fasc. 2. Perbiró József: *A mezőgazdasági termelészövetkezeti tagok munkajogviszonyának néhány elvi kérdése* (Szeged, 1956.) 34 l.
Fasc. 3. Pólay Elemér: *A római végrendelet eredete* (Szeged, 1956.) 47 l.

Tomus III.

- Fasc. 1. Buza László: *A törvényesség és az igazságosság elve a nemzetközi jogban* (Szeged, 1957.) 56 l.
Fasc. 2. Martonyi János: *A lakosságadóztatási eljárás szabályozása* (Szeged, 1957.) 27 l.
Fasc. 3. Antalffy György: *Platon és Aristoteles a »tökéletes« állami és társadalmi szervezeti formákról* (Szeged, 1957.) 38 l.
Fasc. 4. Pólay Elemér: *A római jogrendszer tagozódásának kérdése* (Szeged, 1957.) 31 l.
Fasc. 5. Horváth Róbert: *Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer (1807—1876)* (Szeged, 1957.) 27 l.
Fasc. 6. Szentpéteri István: *A tanácsok megalakulása és jogi szabályozása a Tanácsköztársaságban* (Szeged, 1957.) 38 l.

Tomus IV.

- Fasc. 1. Both Ödön: *Szeged város büntetőbíráskodása 1848-ban* (Szeged, 1958.) 63 l.
Fasc. 2. Némethi László: *A mezőgazdasági termelészövetkezetek mintaalapszabályának jogforrási jellege* (Szeged, 1958.) 20 l.
Fasc. 3. Horváth Róbert: *Egy ismeretlen politikai aritmetikus: Hatvani István professzor (1718—1786)* (Szeged, 1958.) 44 l.

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus X.

Fasciculus 3.

HORVÁTH RÓBERT

**KOSSUTH HALADÓ GONDOLATAI
A LONDONI EGYETEMEN TARTOTT
ELMÉLETI KÖZGAZDASÁGTANI
ELŐADÁSAIBAN**

SZEGED

1963

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, LÁSZLÓ BUZA, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József Nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, BUZA LÁSZLÓ, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS

Kiadja

a Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán
(Szeged, Lenin krt. 54.)

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

Felelős kiadó: Kovács István

I.

Arról a nagy hatásról, melyet Kossuth nemzetére és a magyar népre s ugyanakkor a világközvéleményre gyakorolt — úgy érezzük — szükségtelen a jelen tanulmány bevezetéseként hosszadalmasabban értekezni. Ezt a hatást Kossuth a politikus gyakorolta elsősorban, végigjárván egy változatos politikai karrier összes állomásait egészen a tragikus végig bezárólag, — mint távollevő magnások országgyűlési képviselője, ún. ablegatus absentium-a, mint politikai író és lapszerkesztő, politikai fogoly, a magángazdasági élet szervezője és gyáros,¹ pénzügyminiszter és országgyűlési képviselő, Magyarország kormányzója és mint politikai emigráns. Kossuth sokoldalúságát és változatos életpályáját ismerve is meglepően hangzik azonban annak közlése, hogy Kossuth egyetemi elméleti közgazdaságtani előadások tartásával is foglalkozott, noha egyes életrajzírói, — ha mindjárt mellékesen is — de utalnak erre a tényre is. Hegedűs Lóránt, egy volt magyar pénzügyminiszter és közíró volt az, aki a jelen század harmincas éveinek közepén megjelent művében² utalt erre a tényre, valamint arra is, hogy Kossuth ezen előadásainak kézírata is fennmaradt.

Hegedűs szerint Kossuth második londoni emigrációja idején, azaz első rövidebb, 1851 októbere és decembere közé eső londoni tartózkodása után, vagyis 1852—1859 között foglalkozott előbb politikai „meeting”-ek tartásával, majd egyetemi előadások tartásával. E tevékenységre nemcsak a politikai kontaktus keresése kényszerítette az angol politikai élettel, hanem ugyanakkor a megélhetés keserű szüksége is. Ez utóbbi szempont játszott fő szerepet abban, hogy tevékenysége az egyszeri és nagyon bizonytalan anyagi kimenetelű meeting-ek tartása felől egyre inkább a rendszeres kereseti forrást jelentő egyetemi előadások, a „lecture”-ök felé tolódott el e második londoni emigrációs időszakban. Élete e korszakának igen becses dokumentuma tehát az a 207 lapos quarto kézirat, amelyet a budapesti Országos Széchenyi Könyvtár kéziratára őriz 1212. szám alatt „Nemzeti (Politikai) gazdaságtan” („National (Political) Economy”) címmel.³ E kézirat a XX. század elején, Kossuth idősebb fiának, Kossuth Ferencnek irataival került a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve

¹ A szerző egy rövid közleményben felhívta már a magyar tudományos közvélemény figyelmét a Kossuth-kézirat közgazdasági eszmekörének gazdagságára: Haladó gondolatok Kossuth egyetemi közgazdasági előadásáiban, Jogtudományi Közlöny, 1953., 10—11. sz., 415. és köv. old.

² Hegedűs Lóránt: Kossuth Lajos, legendák hőse, Budapest, é. n. (a kiadás ideje 1935.), 255. és köv. old.

³ Kossuth Lajos: National (Political) Economy, Angl., 207. l., Kézirat források az Országos Széchenyi Könyvtárban, 1789—1867., Budapest, 1950., 94. old., 1212. sz. alatt. Az eredeti megszerzési katalógusszám: Quart. Angl. 14. sz., Kossuth Ferenc iratai.

annak kéziratára birtokába, és minthogy ez utóbbinak kézírása is sűrűn szerepel benne, eleinte tévesen is katalogizálták, mint tőle származó kéziratot. Hegedűs az érdem, hogy a kézirat tüzetesebb átvizsgálásával ezt a tévedést korrigálta, — ami annyival is könnyebb volt, mert a kézirat egy jelentős része egyenesen magának Kossuthnak a kézírása —, s ugyanakkor említett könyvében arra a figyelmet is felhívta. Hegedűs vonatkozó passzusa így hangzik:

„A Nemzeti Múzeum irattára Kossuth tizenhét „lecture”-ének kéziratát tartalmazza, melyek az akkori közgazdasági elméletek igen világos egybeállításából s különösen Ricardo földjáradékelméletének bírálatából állanak”⁴

Nem lehet csodálkozni azon, hogy e szűkszavú és futólagos utalás a politikai irodalom képviselőinek figyelmét nem keltette fel különösebben, a közgazdászokét pedig egyenesen elkerülte. Nem figyeltek fel arra azok a tudományos megnyilatkozások sem, melyek az 1848—49-es magyar szabadságharc centenáriuma alkalmából jelentek meg az új Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt az ún. „Kossuth-Emlékkönyvben”. Ennek azonban nézetünk szerint abban kell keresni a magyarázatát, hogy a centenáriumi megnyilatkozások szinte teljes egészükben a magyar polgári forradalom és a magyar nemzeti szabadságharc forradalmi hagyományaival, dicsőséges és előremutató szakaszával foglalkoztak és e szabadságharc bukásának okaival zárták le az újabb kutatások és szakaszát. Egyetlen kivételt köztöttük csupán Szekfű Gyula tanulmánya jelentett, melyben az új Magyarország oldalára állt kiváló történettudós az emigrációban élő Kossuthra vonatkozó újabb kutatásait tette közzé.⁵ Szekfű ezen értékes tanulmánya azonban sajnos — címéből is kitűnően — Kossuth emigrációs életpályájának csupán az 1867—1894 közé eső szakaszával, azaz az ún. kiegyezés és Kossuth halála közé eső időszakával foglalkozik, és így a szóbanforgó kéziratra nézve nem szolgál forrásul. Ennek ellenére egy becses útmutatás meríthető belőle azokra a motívumokra nézve, amelyek a megélhetés szükségyszerűségén túlmenően Kossuth egyetemi előadásainak létrejöttében is szerepet játszhattak. Szekfű hivatkozik ui. Kossuthnak egy Klapkához írott levelére, amelyben Kossuth a szabadságharc bukásának okait elemelve rámutat az akkori katonai vezetők katonai tudományokban mutatkozó hiányosságaira és hangsúlyozza, hogy az emigrációnak fel kell készülnie történelmi és harcászati tanulmányokkal is arra, hogy újra a cselekvés mezejére léphessen és hazáját jobban szolgálhassa, mint a szabadságharc időszakában.⁶ Ez az utalás — nézetünk szerint — jobban bevilágít Kossuth lelkivilágába bárminél, és alkalmas támpontot ad arra nézve is, hogy a közgazdaságtan elméletének tanulmányozásával Kossuth nemcsak kizárólag megélhetési okokból, avagy csupán az angol politikai körökkel való kontaktus felvétele céljából, azaz közvetlen politikai megfontolásokból foglalkozhatott, Burkoltan valami hasonlóra utalt egyébként a londoni közgazdasági előadásokkal kapcsolatban Hegedűs is, midőn azokban a Kossuthot felületességgel vádoló — nem jóindulatú — bírálatok egyik fontos cáfolatát látta megtestesülni.

A jelen sorok írója hajlandó ebben a kérdésében egy lépéssel még messzebb menni. Nézete szerint nemcsak Kossuth hazaszeretetéből és politikai hivatás-

⁴ Hegedűs, i. m., id. helyen.

⁵ Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth, 1867—1894., Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1952., II. köt., 341. és köv. old.

⁶ Uo., 342. old.

tudatából, de egész korábbi politikai pályafutásából is következik a közgazdasági problémák iránti mély és beható érdeklődés, — rövid ideig tartó pénzügy-miniszteri szereplésén túlmenően is. Kossuth, a gyakorlati politikus, politikai pályájának kezdetétől fogva — mondhatni — szenvedélyesen érdeklődött a nagy politikai problémák iránt és e felismeréstől vezetve megragadott minden alkalmat a nagy közgazdasági kérdések behatóbb tanulmányozására. Erre a Magyarország felszabadulása óta lefolyt újabb kutatások is bő bizonyítékul szolgálnak, és miután ezek szintézisét még nem végezte el a tudományos irodalom, a következőkben egy ilyen rövid szintézisen keresztül kívánjuk fentebbi megállapításunkat dokumentálni, és egyben a londoni közgazdasági előadásokat Kossuth korábbi életpályájához és kialakult gondolatvilágához hozzákapcsolni.

II.

A gyakorlati politika felőli megközelítése az elméleti közgazdaságtan problémáinak — mint mondtuk — Kossuth egész korábbi életpályájára jellemző: Kossuth mindig az objektív politikai és gazdasági szükségszerűségek felismeréséből jutott el a közgazdasági elmélet tanulmányozásának szükségéhez. Ezen a téren megfutott fejlődését — felfogásunk szerint — három, eléggé élesen elválasztható szakaszra lehet bontani:

1. Az első szakasz a reformországgyűlések ideje. A magyar politikai élet forrongása a múlt század harmincas éveinek közepétől kezdve az országgyűléseken összpontosult és világosan jelezte a magyar dolgozó nép túlnyomó többségének, a jobbságnak, azt a tovább el nem odázható követelést, hogy megszabaduljon a feudalizmus igájának régóta hordott terheitől. Kossuth, aki a pozsonyi országgyűlésen 1825—27 között br. Révai Ferencné, 1832—36 között pedig br. Vécsey Sámuel távolléti követe volt, 1832 decemberében indította meg az ún. „Országgyűlési tudósítások” című időszakos kéziratot tájékoztatója 1. számát, teljes erővel a reform mellett vetve bele magát az akkori politikai küzdelmekbe. Az „Országgyűlési tudósítások”-nak a szabadságharc centenáriuma idején közzétett első három kötetéből imponánsan bontakozik ki az a fejlődési folyamat, hogy miként lesz a kis vidéki ügyvédből, illetve táblabíróból éppen azáltal és azon keresztül országos hírű publicista, ahogy és amilyen mértékben ennek az alapvető gazdasági kérdésnek a súlyát a közjogi jellegű küzdelmek mellett, sőt tulajdonképpen azok mögött, felismeri.⁷ Kossuth előtt ekkor válik világossá, hogy a polgári haladás politikai követelményeinek, — mely utóbbiakat a nagy francia forradalom példáján csüngve tanult meg és sajátított el —, gazdasági előfeltételei vannak. Miután belátta, hogy a gazdasági összefüggések alapos, tudományos megismerése nélkül politikai tudása sem lehet kellően szilárd, a „Tudósítások” miatt szenvedett politikai bebörtönzése alatt teljes erővel ráveti magát az új rend, a kapitalizmus elméleti közgazdaságtanának tanulmányozására. Ez lesz Kossuth közgazdasági gondolatvilága kialakulásában a második szakasz. Mielőtt azonban ezt vázolnánk, közbevetőleg még egy fontos szempontra kell felhívni a figyelmet.

Itt merül fel ui. az a fontos kérdés, hogy Kossuth főiskolai tanulmányai nem adták-e már meg azt a megalapozást tudományos szempontból, amely ezt

⁷ Hegedűs, i. m., id. helyen.

⁸ Kossuth Lajos: Országgyűlési tudósítások. Magyarország újkori történetének forrásai, I—III. köt., Budapest, 1948—49., 1. köt., Előszó 6. old.

a tájékozódást feleslegessé tette volna, vagy legalábbis lényegesen megkönnyítette volna számára. E kérdés jelentősége nem lekicsinyelendő Kossuth közgazdasági nézeteinek kialakulása szempontjából. Akkori főiskolai oktatásunk tudományos állapotának ismeretében nyugodtan állíthatjuk azonban, hogy Kossuth e tanulmányai alapján nem rendelkezhetett olyan alappal, amely az autodidaktikus tájékozódást nemhogy feleslegessé, de akár csak könnyebbé tehetné volna számára. A nagy francia forradalom és Napóleon leverését követően kialakított ún. szent-szövetségi államrendszer reménytelenül elmaradt állapotban tartotta az akkori magyar felsőoktatást, elsősorban különösen a nagy politikai jelentőséggel bíró jogi főiskolákon.

Kossuth jogi tanulmányait a sárospataki jogakadémián folytatta két éven át, 1819—21 között. Idevágó kutatásaink szerint Patakon is, akárcsak többi jogi felsőoktatási intézményeinken a két évre elosztott tananyag keretében az első tanévben leíró statisztikát, a második évben pedig ún. politico-kamerális tudományt adtak elő a joghallgatóknak az 1810—11. évi tanrendi reformnak megfelelően.⁹ Ez az osztrák eredetű kamerálisztikai tudomány, amelyet ezidőben mint a közgazdaságtudomány jogászok részére szánt elméletét vettek fel a jogi karok tanrendjébe, különös keveréke volt az általános rendészeti, valamint a pénzügyi igazgatásnak, a kontinentális merkantilizmus kereskedelmi elméletének és a német egyetemeken kialakított ún. pénzügytannak, és még Kossuth diákévei alatt is megalapítójának, a bécsi Sonnenfels professzornak az 1770-es évekből származó rendszerét követte, szinte minden változás nélkül.¹⁰

Az ilyenfajta kamerálisztikai tudomány az 1820-as években nemcsak erősen elavultnak, de egyenesen reakciónak is számított már, miután a kapitalista átalakulással szemben azt az abszolutisztikus-feudális gazdasági elméletet képviselte, amelyet ezidőben már Ausztria gazdasági fejlődése is meglehetősen meghaladt. Fokozottan reakciós jellegű volt tartalmában ez a tanítás magyar viszonylatban, miután ez a magyarság felé az osztrák birodalmi gondolat gazdaságelméleti letükrözéseként és azt konzerváló ideológiaként hatott. Kossuth ilyen gazdaságelméleti alapokra nem támaszkodhatott, sőt, emiatt támadt hiányérzete még csak fokozhatta azt az elhatározását, melyet a modern közgazdaságtan tanulmányozásának szükségességéről önmagában kialakított.

2. E közbevetett kérdés alapján még könnyebb megérteni, hogy Kossuth a fogságban az objektív szükségletek mellett szubjektíve is mily nagy erővel mélyedt bele az új, kapitalista ideológia közgazdasági elméletének tanulmányozásába. Különösen jól érzékelteti ezt az olvasásra engedélyezett könyvek jegyzéke, melyet az 1837 májusától 1840 májusáig tartó fogsága alatt dolgozott fel.¹¹ A fogság olvasmányai között nem szerepel ugyan Smith Ádámnak a klaszszikus polgári közgazdaságtan indulását jelző munkája, de szerepelnek Bentham és Hume munkái, valamint egy Bülau nevű lipcsei professzornak ugyancsak a Smith-féle tanrendszeren alapuló munkája. Ugyancsak teljesen ezt a gondolat-

⁹ E reform ismertetését lásd Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története, A Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem története, Budapest, 1936., II. köt., 312. old.

¹⁰ Uo., 207., 283. és 293. old.

¹¹ Viszota Gyula: gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, Budapest, 1927., I. köt., Függelék, — ahol a fogság alatt olvasásra engedélyezett könyvek jegyzéke szerepel a 685. és köv. old.-on. Ez utóbbi irodalomra vonatkozó kommentárokat lásd Kosáry Domonkos: Kossuth fogsága, Klny. a „Magyarságtudomány”, II. évf. 3—4. sz.-ből, 243. és köv. old.

kört közvetítette az a Rotteck—Welcker-féle államtudományi enciklopédia, — az ún. „Staatslexikon” is, melyet Kossuth nemcsak ez időben, de később is igen sűrűn forgatott. A fogságból kiszabadult Kossuth ezeknek a hatásoknak az alapján teljesen smithianus alapokon áll, — ahogy ezt első, közgazdasági vonatkozású cikkei is tükrözik a „Pesti Hírlap”-ban, melynek szerkesztését 1841 elején vette át. Ez időben tehát még — amint írja rendkívül kifejező stílusában — a „nemzetközi szabadkereskedelem varázsos fényeszméje” és a „liberalizmus ideológiai szabadsága” vezet, mely oly spektakuláris haladást hozott létre az általa oly nagyra tartott francia forradalom politikai és jogi jellegű vívmányain túlmenően. A tisztán szabadkereskedelmi alapon álló kapitalista fejlődés, akár az iparban, akár a mezőgazdaságban Magyarország akkori félgymarmati viszonyai között igen végzetes kihatásokkal kellett, hogy járjon, — miután teljes mértékben kiszolgáltatta a magyar gazdasági életet a tőkeerőben hozzáképest hatalmas túlerőt jelentő osztrák birodalmi gazdasági rendszernek. Hogy az ilyenfajta veszély fennállt, arról Kossuthot a gyakorlati gazdasági élettél való mindennapos érintkezés lépten-nyomon meggyőzte. Kossuth ui. 1842-ben rendezte az első ún. műipari kiállítást, a következő évben pedig a Magyar Kereskedelmi Társulat megalakulása alkalmával választmányi tag lett. Az objektív gazdasági helyzet és a polgári átalakulás felé haladó magyarság szükségleteinek felismerése nyomán Kossuth gazdasági felfogása is megváltozik ebben a második szakaszban. Ez a változás a „Pesti Hírlap” hasábjain fokról fokra jól nyomon követhető.¹³ Kossuth maga úgy fogalmazza meg ezt a változást, hogy félre kell tenni „kozmpolitikus, tehát antinacionális elveit” és a statusgazdaság elméletét nacionalizálni kell; ez az igazi polgári szabadság a mi viszonyainkra értelmezve és nem az angol értelemben vett szabadkereskedelem, mely utóbbi „a gyakorlatban a gyengébb elnyomására vezet”. Így kerül az objektív gazdasági helyzet és a magyarság érdekeinek felismerése alapján egy új rendszer, List Frigyes rendszerének tanulmányozása előtérbe Kossuthnál. A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere, úgy ahogy azt 1841-ben List véglegesen kialakította, a kapitalista fejlődésben lemaradt Németország termelőerőinek védvámok mögötti kifejelesztésén alapult.¹⁴ Az önvédelem szükségessége hozta létre, akárcsak elődjét, a Carey-féle amerikai gazdaságelméletet, a világfejlődés élén haladó Anglia gazdasági túlerőjével szemben. Engels ezt a helyzetet később, egy félszázad távlatából úgy fogalmazta meg, hogy az az előrehaladás, melyet Anglia a tőkés fejlődésben a világ összes többi nemzetével szemben elért az ipari forradalom révén, egyesesen monopóliumhelyzetet alakított ki, amelyet csak a szabadkereskedelmen keresztül lehetett fenntartani.¹⁵ Marx már sokkal korábban, az 1847-es brüsszeli világkereskedelmi kongresszuson elhangzott beszédében utalt erre az összefüggésre. Világosan és egyértelműen rámutatott arra, hogy bár a védvámrendszer általában konzervatív jellegű, fegyverrel válik a feudalizmus ellen ott, ahol a

¹³ Kosáry Domonkos: Kossuth Lajos a reformkorban, Budapest, 1946., 233. és köv. old., — ahol a gazdasági vonatkozású hírlapi cikkek kommentárjai találhatóak.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Az újabb List-irodalomra vonatkozólag lásd: Das nationale System der politischen Ökonomie von Friedrich List, Neudruck nach der Ausgabe letzter Hand, eingeleitet von Prof. Dr. Hans Gehrige, 6. Auflage, Jena, 1950. — továbbá G. Fabiunke: Zur historischen Rolle des deutschen Nationalökonom Friedrich List, (1789—1846), Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ökonomie in Deutschland, Berlin, 1955.

¹⁶ Fr. Engels: Die Lage der Arbeitenden Klasse in England, Dietz—Berlin, 1952., előszó az 1892-es kiadáshoz, 26. old.

burzsoázia feltörekvőben van.¹⁶ Ez volt pontosan Magyarország polgári fejlődésének érdeke ebben az időben s ezen alapultak Kossuth további gazdaságpolitikai elgondolásai is, melyeket az 1844-es évben List magyarországi látogatása csak még jobban megerősített. Kossuth még ez év közepén megvált a „Pesti Hírlap”-tól és átvette a Pozsonyban megalakult Országos (ipari) Védegyelet igazgatását, és a következő két évet a Védegyelet vidéki szervezésének szentelte. Az iparfejlesztés a védvámok árnyékában, az ausztriai áruk bojkottján alapuló Védegyelet támogatásával, olyan álláspont, amely ellentétes volt Kossuth nagy ellenfelének, Széchenyi István gr.-nak álláspontjával a gazdasági fejlődés kérdésében is. Széchenyi elsősorban nem ipari, hanem agrárkapitalizmust szorgalmazott, s ennek érdekében nem védvámokat, hanem a belső vámok eltörlését kívánta, hogy Magyarország ilymódon harmonikusan illeszkedjék bele a Habsburg-birodalomnak nemcsak politikai, de gazdasági kereteibe is, és azon belül fussa meg a kapitalista gazdasági fejlődés útját. Kossuth gyáripari programja ezekben a belső és külső harcokban alakult ki és fejlődött naggyá, és szemmel láthatóan is testet öltött abban a fonógyárban, melyet Kossuth maga alapított 1847-ben. Meg kell jegyeznünk azonban ezzel a programmal kapcsolatban, hogy bizonyos óvatossággal kell fogadnunk Kossuthnak azokat az 1883-ból származó öregkori visszaemlékezéseit, amelyekben azt írja, hogy „már fogsága magányában” felismerte, méghozzá a List-féle megfogalmazásban, a közgazdaságtan nemzeti rendszerének itt említett problémáit.¹⁷ Valószínűnek kell tartanunk, hogy az emberi emlékezőtehetség véges voltából kifolyóan Kossuth itt tulajdonképpen a későbbi problematikát egy korábbi időpontra transzponálta.

3. Kossuth harmadik fejlődési szakaszát közgazdasági eszmeköre kialakulása szempontjából az első felelős magyar minisztérium megalakulásától s ezen belül a pénzügyi tárca elvállalásától kell számítanunk. Igaz, a pénzügyi problémákra vonatkozóan az új gazdasági viszonyok között Kossuth éppoly beható tanulmányokat végzett már a fogságban és a Pesti Hírlap szerkesztői székében is, akárcsak a többi gazdasági jelenségre nézve. A pénzügyi kormányzat csúcsáról azonban más perspektívák nyíltak, mint az ellenzéki politikus korlátozott lehetőségei felől, amit világosan mutat Kossuth álláspontjának rugalmas megváltozása pl. a jegybank kialakításának kérdésében a pénzügyminiszteri tárca birtokában. Nem szabad azt sem szem elől téveszteni, hogy a polgári kormányok funkciómegosztásának megfelelően az országos pénzügy irányításán keresztül Kossuth mintegy gazdasági csúcsmiszterré is lett e pozícióban. Ebből a szempontból mellékesnek tekintendő az a körülmény, hogy az első felelős magyar minisztérium megoszlásának megfelelően az összes gazdasági tárcák száma csupán egy volt, miután az egyes gazdasági ágak irányítása még nem vált reszort szerint külön, hanem az ún. Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium keretébe tartozott. Csak a legújabb kutatások fényében vált nyilvánvalóvá, hogy Kossuth milyen elsőosztályú szakmai munkát végzett a pénzügyminisztérium élén, annak politikai irányításával szerves egységben.¹⁸ Azok a nemzetgazdasági számítások, melyek a pénzfolyamatok felmérésének alapjául szolgáltak, a mai nemzeti jövedelemszámítási megközelítés szemszögé-

¹⁶ Andics Erzsébet: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején, Akadémiai Emlékkönyv, id. kiad., II. köt., 32. old.

¹⁷ Viszota, id. m., 774. és köv. old.

¹⁸ Kosáry: Kossuth a reformkorban, id. kiad., id. helyen.

¹⁹ Sinkovics István: Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője, Akadémiai Emlékkönyv, id. kiad., I. köt., 123. és köv. old.

ből is nagyszerűen állják a próbát. Ebben nagy szerepe volt annak is, hogy Kossuth a helyzet felmérésénél messzemenően támaszkodott hű barátjára, választói kortesére, Fényes Elekre, a magyar reformkor egyik legkitűnőbb statisztikusára, aki a Belügyminisztérium keretében megalakult első magyar statisztikai hivatal igazgatójaként fungált a kormány megalakulásától kezdve. Mint egyik legutóbbi tanulmányunkban rámutattunk, Fényes legalább olyan jó gazdaságstatisztikai felkészültséggel rendelkezett, mint amilyen jó demografusnak bizonyult.²¹ Így érthető meg, hogy Kossuth pénzügyminisztériuma igen reálisan mérte fel az adóbevételi lehetőségeket, és a nemesség felajánlott vagyonváltásának relative csekély hozama tekintetében sem táplált vérmes reményeket. Tisztán látta ugyanakkor az ország és a forradalom pénzügyi helyzetének a megnyitását, valamint az ehhez szükséges önálló jegykibocsátó szervezet felállításának és működtetésének összes adott lehetőségeit. Külön is ki emelni Kossuth tisztánlátását abban a döntő kérdésben, hogy a szabadságharc miatt megnövekedett pénzforgalmi szükségleteket az ország adott erőforrásai mellett már csak inflációval volt lehetséges finanszírozni. Az általa előterjesztett költségvetés deficitje az 1848—49 évre 61 millió forintban volt előirányozva, és valóban, — a világosi fegyverletételig (1849. augusztus 12.) Kossuth nem is bocsátott ki ennél több pénzt. Ha ezt összevetjük azzal a felfogással, melyet Kossuth a költségvetési vitában fejtett ki, mely szerint a fedezetlen papírpénzkibocsátás okozta infláció nem vezet feltétlenül pénzügyi összeomlásra, amennyiben nem lép túl bizonyos — közgazdaságilag indokolt — kereteket, valamint azzal az egyetlen adattal, hogy 1848 tavaszán kb. 70 millió forint értékű és az osztrák jegybank által kibocsátott inflálódt bankjegy volt az országban forgalomban, úgy ebből az egyetlen tényből is messzemenő következtetéseket vonhatunk le Kossuth valóságérzékére és szakmai tájékozottságára nézve.²² Kossuth pénzügyminiszteri tevékenységének hangsúlyozottan pozitív értékelését olvashatjuk az egykorú Neue Rheinische Zeitung hasábjain annak a sokat idézett megállapításnak a formájában, hogy Kossuth felelősséget vállalt a nagy francia forradalom legszebb hagyományait, és nemzete számára „Danton és Carnot volt egyszemélyben.”²³

Ezzel le is zárhatjuk Kossuth közgazdasági gondolatvilágának kialakulásáról adott rövid szintézisünket, mely — úgy gondoljuk — világosan tükrözi azokat az óriási követelményeket, melyek elé a kor Kossuthot állította, de ugyanakkor azokat az erőfeszítéseket is, melyeken keresztül Kossuth a feladatokhoz hozzájárni igyekezett. Kossuth közgazdasági eszmekörének abból a vázlatos megvilágításából, amelyet jelen tanulmányunk nyújtott, bátran levonható az a következtetés, hogy midőn Kossuth a londoni emigrációban közgazdasági elméleti előadások tartására vállalkozott az egyetemen, nem a politikai kalandor könyvelőműségével, de a közgazdasági kérdésekben tájékozott publicista, a magán-gazdasági gyakorlaton iskolázott gazdaságpolitikus és az államférfiú tapasztalataival és felelősségével felvértezett szakember felkészültségével lépett — mint egyetemi előadó (lecturer) — az egyetemi katedrara.

²⁰ Zemplényi Lajos: Kossuth Lajos 1848—49. évi költségvetési javaslatai és azok sorsa, Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle, 1948., 9. sz. 43. és köv. old.

²¹ Vö. a szerzőtől: Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer (1807—1876), Acta Universitatis Szegediensis, Juridica et Politica, Tom. III., Fasc. 5., Szeged, 1957., 13. és köv. old.

²² Zemplényi, i. m., uo., 10. sz., 61. és köv. old.

²³ Révai József: Marx és a magyar forradalom, Marxizmus, népiesség, magyar-ság c. gyűjteményes munkában, Budapest, 1949., 144. old.

A Kossuth-előadások anyagát most már közelebbről megvizsgálva, minde-
nekelőtt azt szükséges előrebocsátanunk, hogy róla egyelőre csak annyit tudunk
mondani, amennyit a Magyarországon rendelkezésre álló kéziratanyag alapján
meg lehet alapítani. Angliai helyszíni kutatásokra ui. ezzel a becses anyaggal
kapcsolatban mind ez ideig nem volt módunk. A kutatásnak és a feltárásnak
ez a korlátozása sem akadályozza azonban azt, hogy az anyagról egy nagyban
egészen helyes képet alakítsunk ki. A jobb megértés érdekében mindenesetre
a tartalmi kérdések előtt még néhány technikai jellegű kommentárt is kell
tennünk, melyek az anyag terjedelmére, felosztására, keletkezési idejére és
módjára vonatkoznak főleg.

Hegedűs említett könyve kapcsán, melyben a Kossuth-kéziratanyag léte-
zését elsőnek említi, egy külön kötetben adta közre azokat a dokumentumokat,
melyekre megállapításait alapozta. Ennek megállapításai szerint az előadás
(„lecture”) Kossuth előadásai idején megfelelt a kontinentális egyetemi tan-
rend szerint „speciálkollégiumnak” nevezett külön előadásnak.²⁴ Benyomásunk
mégis az anyag alapján inkább az, hogy Kossuth, ha mindjárt speciálkollégiumi
keretben is, de teljesen főkollégiumi anyagot adott elő, — a politikai gazdaság-
tan főkollégiumi anyagát oly módon, hogy hallgatói mégsem nála vizsgáztak, ha-
nem a főtárgyat párhuzamosan előadó és nálunk kevésbé ismert nevű Waley
professzornál.²⁵ Az előadás ennek megfelelően valószínűleg a főkollégiumra
érvényes tematika szerint folyt, feltehetőleg kijelölt standardszakirodalom alap-
ján. Erre látszanak utalni a XIII. és XIV. lecture-ökhöz adott forrásmunkák,
illetve a felhasznált standardművek szerzőinek jegyzékei.²⁶ Hegedűs helyesen
utalt arra, hogy az anyag szám szerint 17 „lecture”-t tartalmaz, nem említette
azonban meg, hogy az anyag nem folyamatos, sőt töredékes is jelentős részben.
A kézirat ui. egy bevezető, csonka kezdetű fejezettel kezdődik, és sorszámozása
szerint az I-től a XXII. „lecture”-ig bezárólag tartalmazza a politikai gazdaság-
tan Angliában akkoriban legkorszerűbbnek látszó kifejtését. Ebből azonban

²⁴ Hegedűs Lóránt: Kossuth Lajos, legendák hőse bizonyítékai, Budapest, é. n.
(A kiadás ideje 1934.)

²⁵ Erre utal a „Lecture IX.” magyar nyelvű bevezető megjegyzése, melyet az
alábbiakban teljes terjedelmében közlünk.

²⁶ Books mentioned. — Mill's Treatise. — Adam Smith (see on standard of
value) — Senior—Bailey (Dissertation on value) — Ricardo — Mr. Tooke (about sta-
tistical remark on the price of corn) — Say — *Lecture XII.* — Ricardo — De
Quincey's Dialogue on P. E. — Mill — A. Smith. — *Lecture XIII.* — Mill —
McCulloch quoting from Park's Travels — M. Chevalier — Jacob citing an ano-
nymous author illustrating the fluctuations of the value of gold and silver —
McCulloch — McCulloch's P. E. Dictionary, Article Money — Dr. M. M. Chevalier
„De la Monnaie”. — *Lecture XIV.* — Thornton — A. Smith—Mill — McCulloch —
Wilson „Capital, currency and banking”. — *Lecture XV.* — Gilbert's Practical
Treatise — Mr. Courcelle Seneuil's Traité des opérations de banque (These two are
important) — McCulloch — Blake's „Tract on exchanges” — Mr. Blake — J. B. Say
„Cours complet d'Économie politique” Art. Bookkeeping — McCulloch's Commercial
Dictionary, Art. Bookkeeping — Courcelle Seneuil „Traté d'entreprise.” —
Lecture XVI. — Mill — Hume's „Essay on the balance of trade” — A. Smith —
Tooke — James Wilson — McCulloch, Lord Overston — Col. Torrens — Mr.
Norman — Senior — *Lecture XVII.* — Tooke — Combes — McCulloch — Thornton —
Ricardo — Francis Horner — Senior — Fullarton — Horsley Palmer's Pamphlet —
Lord Overston pamphlets — Norman.

a II., XII., XV., XVII., XX. és XXI. előadás teljes egészében hiányzik, vagy csak gyér töredékek maradtak fenn belőlük, vagy egyáltalán nem rekonstruálható gondolatmenetük. Az anyag ellenére elég nagy terjedelmű, mert a 207 kéziratlap mindkét oldalát felhasználta a szerző, és a quarto oldalakon elég sok mondanivaló elfért. A kézirat jelentős részében Kossuth kézírása, vagy gyermekeié, főleg Ferencé, de más, kiirtabb női írásokkal is találkozunk benne, amelyek feltehetően született angoloktól származnak. A törlések, javítások azonban minden esetben magától Kossuthtól erednek, különösen a lapalji, vagy oldalmargón szereplő glosszák, melyek legtöbbször az akkori kialakult közgazdasági nézetektől eltérő megjegyzéseit („remark”-jait), vagy ún. személyes jellegű megjegyzéseit („private remark”-jait) rögzítik. Ezek már utalnak egyébként arra is, hogy Kossuth nagy figyelemmel hatolt be az akkori uralkodó közgazdasági nézetekbe, és nagy önfegyelmel háttérbe szorította saját véleményét, — egy tény, amit nem lehet eléggé sajnálni az utókor szempontjából. A keltezés idejét a Nemzeti Múzeumi katalógus és Hegedűs is 1858-ban identifika²⁷ta s közvetve erre utal az a tény is, hogy a hivatkozott forrásmunkák közül a legkésőbbi 1857-ben jelent meg. A keltezés ideje egyben arra is magyarázatot ad, hogy miért csonka és befejezetlen az anyag lezáró része, hiszen ismeretes, hogy Kossuth figyelme már 1858 tavaszán teljesen az olasz események felé fordult, május elején ez ügyben már III. Napóleon fogadta is Párizsban, ez év júniusában és júliusában pedig Olaszországban és Svájcban töltötte ideje legnagyobb részét.

Az anyag tartalma az egyes fejezetekből kiolvasható utalások szerint a bevezető tudományelméleti fejtegetésektől eltekintve három nagy kérdéskörre tagolható, a termelés, az elosztás és a forgalom kérdésköreire, melyekhez a Ricardo-i tradícióknak megfelelően az adózás kérdései járulnak negyedik nagy kérdéscsoportként. A termelés problémaköre — a „production of wealth” — a Jean Baptiste Say-féle hármás felosztásnak megfelelő tagolásban foglalkozik a termelés tényezőivel, a munkával, tőkével és a természettel, — ide értve John Stuart Mill alapvető propozícióit a tőkére vonatkozólag. Ezzel foglalkozik az I—V. „lecture” anyaga, míg a második nagy kérdéskörre, az elosztásra a VII—X. „lecture” anyagát fordította Kossuth, kitérve a bérelmélet és földjára²⁸dékelmélet kifejtésére, közbeékelve a földjára²⁸dékelmélet anyaga elé a munka és a tőke jövedelemelosztásból folyó ellentét mint „A nagy társadalmi kérdést” („The great social question”-t). Fontos megemlíteni, hogy a két nagy kérdéskör, tehát a „Vagyonosság megtermelése” („Production of wealth”) és a „Vagyonosság elosztása” („Distribution of wealth”) közé ékelte be Kossuth felosztása mint VI. „lecture”-t a népességi kérdést („Principles of population”). A harmadik nagy kérdéskör a „Csere, pénz, hitel és a külkereskedelem elmélete” („Exchange”), kiindulva az értékelméletből, vagyis a XI. „lecture”-ből, egészen a XIX-ig bezárólag tart. A negyedik kérdéskört, az adózásra vonatkozó elméleti kérdéseket a XX., XXI. és XXII. „lecture”-ök tartalmazzák, és esetleg még az ezt követő töredékanyag. Noha J. St. Mill hatása igen erős az egész anyagon, a beosztás csak az első három nagy kérdéskörre nézve egyezik meg formálisan Mill anyagával, a Mill-féle negyedik és ötödik rész, mely nála „A társadalom haladásának befolyása a termelésre és az elosztásra” („Influence of the Progress of Society on Production and Distribution”) és „A kormányzat be-

²⁷ Vö. a 3. és 24. jegyzetekkel

folyása" („On the Influence of Government”) címet viseli,²⁸ Kossuth előadásából hiányzik, és feltevésünk szerint nemcsak azért, mert ez az anyag hiányzó végére esett volna, mely nincs birtokunkban. Ellene szól ennek a feltevésnek az, hogy Kossuth anyagában e két kérdéskörből eredő megfontolások az általa négy nagy kérdéskörre felosztott anyagban mindenütt be vannak építve az egyes „lecture”-ök anyagába s ellene szól ennek Kossuthnak a közgazdasági problémák megközelítésére nézve az anyagból kiolvasható alapfelfogása, mely-lyel alább még érdemben is kívánunk foglalkozni.

Az anyag felosztásához még csupán egyetlen kommentár kívánkozik, nevezetesen az, hogy a negyedik nagy kérdéskör, az adózás problémáinak külön kezelése is csak formálisan tükrözi Ricardo hatását. Itt sokkal inkább az adótan egy olyan kifejtéséről van szó, mely a kontinentális, német értelemben vett pénzügytan angliai viszonyokra való alkalmazásának felel meg az adótan vonatkozásában, semmint Ricardo sajátos felfogású adótanának, — úgy, ahogy azt „Principles”-ének VIII—XVIII., valamint XXIX. fejezetében kifejtette.²⁹ Utóbbi inkább az adózásnak a magángazdaságra gyakorolt hatását, Kossuth anyaga pedig az állami bevételek államgazdasági, hogy ne mondjuk „pénzügyminiszteri” szempontjait tartja inkább szem előtt. A Kossuth-féle negyedik kérdéskör beállítása tehát túlmegy a Mill-féle felfogásnak megfelelő szempontokon is, ez az utóbbi „Principles”-ének említett ötödik fő részében adott értelmezésnek megfelelően. Kossuth anyagának részletes tagolása a következő:

Bevezetés (Introduction) (töredék, cím nélkül): a politikai gazdaságtan tudományelméleti alapkérdései.

Lecture I. (teljes): természeti tényezők, — a munka.

Lecture III. (teljes): a tőke kérdéseinek folytatása. A hiányzó Lecture II. tehát a természettel és a tőkével folytatta a munka termelésben kifejtett szerepének kifejtését.

Lecture IV. (teljes): a termelés és a kereslet összefüggései.

Lecture V. (teljes): a gazdasági haladás és a munkamegosztás kérdései

Lecture VI. (teljes): népességi elmélet.

Lecture VII. (teljes): elosztás, — bérelmélet.

Lecture VIII. (teljes): profitelmélet.

Lecture IX. (teljes): a szociális kérdés.

Lecture X. (teljes): a földjáraadék.

Lecture XI. (teljes): a csere, — az érték. A Lecture XII. az értékelmélet folytatását adta tehát.

Lecture XIII. (teljes): a pénz.

Lecture XIV. (teljes): a hitel és intézményei.

Lecture XVI. (teljes): a pénzforgalom elmélete. A Lecture XV. eszerint a hitel folytatását adta.

Lecture XVIII. (teljes): a pénz forgalmi elmélete. A Lecture XVII. tehát a pénzforgalom alapkérdéseit folytatta.

Lecture XIX. (teljes): a nemzetközi kereskedelem elmélete.

²⁸ Vö. Schumpeter elemzésével Mill: Principles of Political Economy, London, 1848; cm. művének beosztásáról, J. A. Schumpeter: History of Economic Analysis, Edited from manuscript by E. Boody—Schumpeter, London, 1955, Sec. printing, 542. és köv. old.

²⁹ Lásd e kérdésről a szerző: Ricardo „Principles”-ének új magyar kiadásáról, Jogtudományi Közlöny, 1956. 2. sz. 118. és köv. old.

Lecture XXII. (a vége hiányzik): az adózás kérdései, folytatva. A XX. és XXI. lecture-ök tehát az adózás kérdéseivel foglalkoztak.

Töredékek. (Részben a megelőző anyagok ismétlései, egyes hiányzó lecture-ök csekély töredékei, részben az adózásra vonatkozó anyagon túli töredékek.)

Megjegyezzük, hogy az anyag ilyen sorrendbe rakása is nagy érdemi kritikai munkát igényelt részünkről annak következtében, hogy sem az eredeti kézíratszámolás nem volt alapul vehető, a sokszor nem is azonos kézzel írott duplumoldalak és töredékek fennforgása következtében, sem pedig a még zavarosabbnak tekinthető kéziratári beszámolás következtében, mely egyszerűen sorba számozta az anyagot az annak megszerzésekor fennálló állapota szerint a kéziratnak. A legjobb útmutatást még az oldalak kezdeténél és végződésénél többnyire rendszeresen feltüntetett ismétlő vezérszavak adták az anyag mi-kénti elrendezésére vonatkozóan.

Egy példa lehetne erre nézve mindjárt a bevezető töredék, mely a tudományelméleti kérdésekkel foglalkozik. Ez a töredék helyreállítva a 160—161. lapokkal kezdődik, és folytatódik a 37. lappal, majd ezután a 4—8. lapokkal végződik. A 162. lap viszont a X. Lecture utolsó harmadában a 89. oldalon mondottak folytatását tartalmazza pl. Egyes lecture-ök anyaga azonban az itt felhozott példánál is jóval nagyobb problémákat támasztott.

Ezen utolsó technikai megjegyzés után a továbbiakban az egyes lecture-ök anyagának szemelvényes bemutatása és rövid kritikai megjegyzések kapcsán történeti értékelése az, mellyel tanulmányunk során foglalkozni kívánunk. Az eredeti anyag bemutatására ebből a kifejezetten eklektikus jellegű összeállításból elsősorban azokat a részeket kívánjuk kiragadni, melyek leginkább tartalmazzák Kossuth személyes kritikai észrevételeit, tehát a népszerűségi kérdésre, a szociális kérdésre és a földjáradékelméletre vonatkozó anyagrészeket. Miután azonban az egész anyag értékelését megkönnyíti a bevezető, tudományelméleti rész előrebocsátása — annak töredék jellege ellenére is —, ennek exponálása is termékenynek látszik a Kossuth-anyag értékelése szempontjából.

IV.

Kossuth a politikai gazdaságtan mint tudomány megalapozását a szükségletekből vezeti le: „Bárki, aki hozzájárul az emberi szükségletek, vagy a birtoklás kibővített kielégítéséhez, vagyonosság termelőjének minősül... Ezért a vagyonosság termelése egyértelmű a hasznosság termelésével...” A termelés és az elosztás szüksége ebből következik s ez veti fel az alapkérdést: „Vajon azok az elvek, amelyek segítségével a vagyonosság termelése és elosztása végbe megy, olyan rendszerek és olyan egyöntetűen működnek-e, hogy lehetséges rendszerbe foglalásuk és kutatásuk, valamint hogy ezáltal a politikai gazdaságtan elkülöníthetővé válik-e a többi tudományok között?” E kérdésfeltevést a következő széljegyzet kifejtésével folytatja: „Az ipari termelési rendszer ragyogó mechanizmusa”.³⁰

³⁰ „Whoever contributes to an increased adaptation of matter to human wants and enjoyments is a producer of wealth... Therefore production of wealth means the production of a utility... Are the principles under which the production and distribution of wealth take place, so regular and uniform in operation, as to allow of systematic arrangement, and investigation, asserting to Political Economy a place among the Sciences?...” „The Mechanism of the industrial system most marvellous.”

A kifejtés azonban Kossuth felfogására jellemzően rögtön a szervezés fontosságát is kiemeli ennek kapcsán: „Nyilvánvaló, hogy a társadalom termelőtevékenysége nem lehet az emberi véletlen prédája. — A szervezés szerepe nélkülözhetetlen, az eszközök és célok összhangba hozása, valamint az ok és okozat viszonyának felhasználása céljából.”³¹ A mechanikus felfogás tehát távol áll Kossuthtól, előbbi mondatából kitűnően még a kauzalitás érvényesülését is teleológikusan értelmezi pl. Bastiat-val ellentétben,³² akire hivatkozással további gondolatmenete vezérszavait a „Szükséglet — erőfeszítés — kielégítés” („Want-effort- satisfaction”) szavakban adja meg. Utóbbiból a csere szükségességét is levezeti, de a negyedik problémakört, az adótant it még nem vezeti be. Ehelyett a további kifejtést Senior négy ismert posztulátumára alapítja,³³ s ezzel meg is adja a felvetett kérdésre, a politikai gazdaságtan tudomány voltára a választ e négy axiómára építve fel a tudományt a kor szokása szerint.

Mégis az itt szükséges korlátozásokra Kossuth egy fokkal konkrétbben utal a kor szokásánál a következő — ha szabad mondani „statisztikai” — gondolatmenettel: „Egyet szükséges azonban megjegyezni: nevezetesen, hogy a politikai gazdaságtan következtetései az átlagok elméletén alapulnak; — teljes bizalommal tételezik fel ui., hogy az egyes esetek eltérései és szabálytalanságai kiegyenlítik egymást, és így azok nem jutnak érvényre a végső eredményben. A nagy méretekben megállapított igazságokat, mint átlagokon alapuló szabályokat, nem szabad tehát elszietve az egyes különleges esetekre alkalmazni; ugyancsak tartózkodni kell attól, hogy olyan elveket próbáljunk az élet egyes különböző vonatkozásaiban érvényesíteni, amelyek kifejezetten csak az ipari társadalom jelenségeire korlátozódnak. Ezzel a megszorítással, akár az elvek átérthetőségét vagy biztonságát, akár a levezetések hibátlanságát, vagy az eredmények súlyát és jelentőségét tekintjük, a politikai gazdaságtan teljes joggal tart igényt a tudomány rangjára.”³⁴ A törvényszerűség értelmezése Kossuthnál közelebb áll tehát már Marshallhoz, mint Millhez, — ha szabad így kifejezni magunkat,³⁵ — ami semmiképpen sem véletlen, ha e megállapítást Kossuth pénzügyminiszteri és kormányzói működésével és a statisztika fontosságának korai felismerésével vetjük össze.

A következők fejtegetések még jobban precizirozzák a statisztika szerepét, midőn megteszik az elméleti és alkalmazott közgazdaságtan közötti különbséget,

³¹ „It is obvious, that the industrial operations of society can not be the tissue of men blind chance. — There must be an organisation in them, adaptation of means to ends, relation of cause and effect.”

³² Vö. Ch. Gide—Ch. Rist: *A History of Economic Doctrines from the Time of the Physiocrats to the Present Day*, Authorised translation from the 2nd revised and augmented edition of 1913. under direction of the late Prof. W. Smart by R. Richards, London, 1945., — hivatkozással F. Bastiat: *Les Harmonies Economiques*, Paris, 1849. c. munkája utolsó old.-ra, 331. old.

³³ Schumpeter, i. m., 575. és köv. old.: *Axiomatics. Senior's Four Postulates.*

³⁴ „But it is necessary to remark: that the conclusions of political economy are founded on the principle of averages; — it deals with full confidence, that the deviations and irregularities of particular cases will balance one another, and thus disappear from the general result. Truths established on the great scale and as rules for the average, must hastily be applied to particular instances; nor must we seek to transfer into other departments of life such principles, the application of which should be confined to industrial phenomena. Under this reserve: wether we consider comprehensiveness and certainty of principles, nicety of deduction, or importance and scale of results, Political Economy has a full claim to the rank of a Science.”

³⁵ Schumpeter, i. m. 537. old.

és egyben az utóbbi fontosságát éppen a pénzügyi viszonyokra való utalással érzékeltetik: „A politikai gazdaságtan, mint tudomány a vagyonság termelésének és elosztásának területére szorítkozik, azon feltételezés alapján, hogy a vagyonság megszerzésére való törekvés az iparosodásnak az általános elve és mozgató ereje; néhány olyan elemi tétel hozzáadásával, amelyek az emberiség természetéből, valamint fizikai és társadalmi állapotából következnek; amelyek igazsága és lényeges tartalma vagy intuitive belátható, vagy legalább is bizonyítható az alapvető tételekre történő utalással. Miután azonban ezeknek a vizsgálódásoknak gyakorlati értéke attól függ, hogy mennyiben képesek az ipar, illetve a termelés működő apparátusát és annak eredményeit megvilágítani; ennél fogva a politikai gazdaságtan nem szorítható egy valamilyen szigorú értelemben vett tudomány szűk határai közé. A fő pénzügyi és kereskedelmi eljárás módok, melyeket a termelésnek nagy mértékben történő továbbvitelére felhasználnak: a bankok, vagy az állam és polgárai között fennálló pénzügyi viszonyok (pénzforgalom és adózás); azoknak a jogszabályoknak a hatása, amelyek az iparfejlődést kívánják előmozdítani, szabályozni, vagy valamilyen különleges irányba terelni (korlátozó vagy védvamos rendszer és szabadkereskedelem), mind a politikai gazdaságtan tulajdonképpeni területéhez tartoznak: ezek mind felhasználják a statisztikát, hogy megfelelően válogatott adatokkal beigazolják azokat az alapelveket, melyek sok komplex társadalmi jelenség mélyén meghúzódnak: sőt egyenest átültetik a tudományos igazságokat a gyakorlati életbe; és annak formuláiból szabályokat vonnak le bizonyos közgazdasági eredmények előállításának céljaira; és ily módon összepárosítják a tudományt a technológiával és a filozófiával a törvényhozóval.”³⁶

Ezután Kossuth hivatkozással J. B. Say „experimentális” — Schumpeter szerint „empirikus” módszerére³⁷ — ismerteti Millnek a politikai gazdaságtan definíciójára és módszerére vonatkozó passzusának eredményét. Ez utóbbi kevesebb helyet ad az induktív módszernek, mint Kossuth fentebb idézett felfogása, bár annyiban túlmegy Senioron, hogy a dedukció túlzott hangsúlyozása helyett az indukció alkalmazását emeli ki a „szigorú tudományon” („strict science”-en) túlmenő „illusztrálás és összehasonlítás” („illustration and comparison”), azaz a „beigazolás” („verification”) stádiumában, különösen az „ipari haladás módszereivel” („Methods of industrial progress”-sel), azaz az „alkalmazással” („application”-nal) kapcsolatban. Kossuth annyiban megy itt túl

³⁶ „Polit. Economy as a science is confined to the theory of production and distribution of wealth upon the assumption of the desire of wealth as the general law and motive of industry, with the addition of a few other elementary propositions derived from the nature and the physical and social condition of man; the truth and materiality of which are either apparent by intuition, or capable of proof by reference to first principles. But as the practical value of these inquiries depends on the light which it throws on the working arrangement and results of industry; political economy can not be confined within the narrow bounds of strict science. The leading financial and commercial expedients used in carrying on production on the great scale: banks and the fiscal relations between a state and its subjects: (currency and taxation) the effect of laws intended to encourage, regulate or give a particular direction to industry (prohibitory or protective system, and free trade) belong to the proper domain of political economy: it will use statistics, to verify by her assorted facts its own principles, as underlying many complex social phenomena: it will even bring the truths of science to bear upon practical life; and will elicit from ist formula, rules for the production of given economical results: and thus will combine science with art and the philosopher with the legislator.”

³⁷ Schumpeter, i. m., id. helyen.

Mill tanain is, hogy az elméleti és alkalmazott tudomány, illetve azok fő módszere, az indukció és dedukció szembeállítás helyett, azok együttes, kombinált alkalmazásának szükségességét emeli ki, sokkal hangsúlyosabban: „Mint a politikai és társadalmi cselekvés minden területén, úgy hasonlóképpen a politikai gazdaságtanban is szükséges a filozófiai alapelveket a történelem ismeretével, illetve a tapasztalattal és az üzleti élet ismeretével összevetni; sem az egyik, sem a másik nem hanyagolható el végzetes következmények nélkül.”³⁸ Példaként a merkantilista rendszernek a pénzről, továbbá a fizetési mérlegről vallott felfogására hivatkozik Kossuth, és az improduktív kiadások társadalmi hasznáról szóló tévtanra — Say nyomán. Ezután definiálja a termelés három tényezőjét, melyek kifejtésére a következő, „Lecture I.” kapcsán tér rá. Ez az utolsó hivatkozott passzus is túlmegy egy árnyalattal a korabeli felfogáson, mikor az elmélet, a gyakorlati beigazolás és az üzleti gyakorlat szerepe mellett még a történelmi tapasztalat fontosságát is aláhúzza Kossuth egyéni beállítottságának megfelelően.

Már ennek a bevezető résznek, valamint az abból adott szemelvényeknek alapján két fontos megállapítást tehetünk Kossuth kifejtésével kapcsolatban. Az egyik az, hogy Kossuth viszonylag szűkszavú és nagyon is világos összefoglalása a tudományelméleti problémákról olyan híven és pontosan tükrözi a korabeli angol gazdaságtan alapvető tételeit, ahogy azt közel 100 év történeti távlatából csak egy olyan nagyságrendű tudós tudta visszaadni — természetesen: más analitikai fokon — mint J. A. Schumpeter.

A másik megállapítás lehetne, hogy Kossuth — korábbiakban vázolt tapasztalatai és az angol közgazdaságtan Smith utáni, főleg a Say—Senior—Mill képviselte fejlődési fázisához való elfogulatlan közeledése után — több olyan precizírozást és nüanszírozást tudott végrehajtani, melyek a tantörténész szemében egyáltalán nem jelentőség nélküliek. Ez utóbbi kérdés fokozott figyelmünkre tarthat számot, és vele kapcsolatban még néhány megjegyzést kell tennünk.

Ha ui. az ok után kutatunk, hogy e precizírozásokat és nüanszírozásokat miért érezte Kossuth szükségesnek, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Kossuth a korabeli angol közgazdaságtan elméletének végső konklúzióit a gazdasági fejlődés lehetőségeire nézve nem osztotta éppen annak következtében, hogy nemcsak gyakorlati tapasztalatai, de a List-féle tanokkal való megismerkedése és azok elfogadása is éppen ellenkező irányban befolyásolták.

Az angol klasszikus iskolának a XIX. század 50-es éveire eső változatát az összes kiemelkedő tantörténészek joggal illették a pesszimista jelzővel, mellyel szemben a Carey—List-féle iskola joggal viselheti az optimisztikus jelzőt.³⁹ Schumpeter mutatott legutóbb rá, hogy Mill ugyan egy fokkal kedvezőbben ítélte meg a fejlődés kilátásait, mint nagy elődei, — Malthus, West, Ricardo és James Mill —, de még mindig messzemenően lebecsülte a kapitalista fejlődés fejlődési perspektíváit a List-féle iránnyal összehasonlítva.⁴⁰ A legnagyobbnak:

³⁸ „As in every department of political and social action, so in political economy likewise it is necessary to combine philosophical principles with knowledge of history, experience and familiarity with business; neither the one, nor the other can be neglected without disaster.”

³⁹ Vö. Gide—Rist, i. m., 327. old.-on csak Carey-t sorolja az optimisták közé, míg List-et a nacionalisták között említi, 264. és köv. old. — Schumpeter, i. m., 572. old.-on azonban mindkettőjük fejlődési elméletét kifejezetten „optimistic tyhe”-nak minősíti.

⁴⁰ Schumpeter, i. m., uo.

ezeket a jövőbeli fejlődési lehetőségeket — mint Schumpeter rámutat — Marx becsülte, ha mindjárt egy speciális értelemben is, nevezetesen a termelő apparátus elérhető legmagasabb fokra való felfejlődését a szocializmusra való áttérés egyik legfontosabb előfeltételének tekintve.⁴¹ Arra nézve nem rendelkezünk semmiféle támponttal az 1858-ig megjelent dokumentumokból, hogy Kossuth mennyire ismerte a marxista koncepciót ebben a kérdésben, azt azonban tudjuk, hogy Marx közgazdasági tanainak nagyvonalú kifejtése időben is későbbre esik, hiszen „A politikai gazdaságtan bírálatahoz” című műve is csak 1859-ben jelent meg, „A tőke” csak 1867-ben, az „Értéktöbbletelméletek” pedig csupán posthumus műként, 1905-ben. A két nagy géniusz között különben nem jött létre személyes érintkezés sem, — annak ellenére, hogy egy időben tartózkodtak Londonban, s hogy bizonyos szocialista körök keresték az érintkezést Kossuth-tal mint „forradalmárral”.⁴²

Mindenesetre azonban a List-féle tanokkal való érintkezés is elég volt ahhoz, hogy Kossuth meglássa a korabeli angol közgazdaságtani elmélet eltávolodását a valóságtól, s mindezt annak ellenére, hogy a List-féle irány elméleti kidolgozottsága és tudományos apparátusa lényegesen alatta maradt az angol klasszikus iskola akkori kidolgozottságának és színvonalának s hogy már ez időben is érték olyan vádak List-et, hogy rendszere sekélyes.⁴³

A mondottakkal némileg ellentétben látszik lenni az a tény, hogy Kossuth a bevezető tanulmányban, — mint mondtuk —, elfogadta Senior négy alapvető proposícióját s közte mint másodikat a malthusi népességi doktrínát és mint harmadikat a föld csökkenő hozadéképességéről szóló elméletet. Itt kell rámutatnunk azonban, hogy ez sem minden fenntartás nélkül történt már a bevezetésben sem, miután Kossuth e két posztulátumhoz az alábbi megjegyzést fűzte: „... noha tulajdonképpen semmiféle okunk nincs arra, hogy kételkedjünk abban, miszerint az idő előrehaladásával és a termelés általános fejlődésével a föld termelékenysége határtalan mértékben képes növekedni.”⁴⁴ Ez utóbbi célzás a List-féle „Entwicklung der Produktivkräfte”-tételére félreérthetetlen fenntartás, akárcsak az annak hosszabb lejáratra várható érvényesülésére tett utalás az idő szerepének hangsúlyozásával. A hiányzó Lecture II, — mely feltevéünk szerint a természet mint termelési tényező szerepét fejtette ki —, többet mondhatna ebben a vonatkozásban Kossuth felfogásáról, de ennek hiányában is megállapítható, hogy a hangsúlyt a gazdasági fejlődésben Kossuth nem a természet erőire, hanem az emberi munkára helyezte.

A Lecture V. megállapításai ezt világosan és félreérthetetlenül tükrözik: „Akármilyen is legyen a felfogásunk az emberiség haladásának lehetőségeiről más tekintetben, nem vonhatjuk kétségbe annak hatalmas és gyors előrehaladását a termelés vonatkozásában. Ha megvizsgáljuk az ipari haladás szédületes iramát, úgy találjuk, hogy ez igen nagy mértékben gyümölcse annak az újításnak, amely 1. a termelés technikájával összefüggő spekulatív és gyakorlati ismeretekkel függ össze, továbbá 2. a munkaerő jobb egyesítése és alkalmazása terén felmerült újításoknak. A haladásnak ez a két ága szorosan fonódik egymással össze és sok szempontból egyik a másikat feltételezi.” Majd később ugyanebben

⁴¹ Uo., 573. old.

⁴² Hegedűs, 2. alatt i. m., 263. old.

⁴³ Vö. Schumpeter, i. m., 572. és köv. old.

⁴⁴ „Although there is no reason to doubt that with the lapse of time and the general progress of industry, the productiveness of the soil is capable of increasing indefinitely.”

a „Lecture”-ben: „Az iparnak ez a haladása folyamatos, felöleli a múltat, a jelenet és minden kétségen kívül a jövőt is: — és annak minden lépése egy ennek megfelelő növekedést vált ki a csere nagyságában, fejlődésében és szervezetében; ez köti össze a világ nemzeteit.”⁴⁵

Kossuthnak ezeket az optimizmusra és realitásközelségre valló nézeteit támasztja alá a népességi kérdésben elfoglalt álláspontja is, — ha egy fokkal talán kevésbé kifejezetten is, — Waley professzor álláspontjára való tekintettel.

V.

A népességi kérdést Kossuth rögtön vitatott jellegének előrebocsátásával exponálja: „Azt kell kutatnunk: hogy vajon a népesség fejlődése tulajdonítható-e meghatározott törvényeknek, vagy sem? — s ha igen, úgy melyek ezek a törvények? — és hogy ez utóbbiak milyen viszonyban állanak az emberi faj jólétével és haladásával. Ezzel a témával Malthus neve elválaszthatatlanul kapcsolódik össze. Az ő híres „Tanulmány a népesedés elveiről” című műve, melyet sokat becsméreltek (első kiadás 1798., hatodik és utolsó kiadás 1826.), igen sok vitát váltott ki, amelyek egy bizonyos fokig még ma is eldöntetlenek... és melyek lejáratták ezt a tudományt, (már tudniillik a politikai gazdaságtant), valamint a nagyközönség előtt is népszerűtlenné tették.”⁴⁶

Malthus két alapvető és három kiegészítő propozíciójának ismertetése után Kossuth ismerteti azokat a konklúziókat, melyek Malthus expozíciója szerint a népesség aktuális és potenciális fejlődése közötti eltérést okozzák. Ismertetve a közvélemény heves reakcióját és azt a „kerek visszautasítást” („flat denial”-t), melyet Malthus a művében kifejtett érvelés ellen felhozott ellenérvekre adott. Kossuth kifejti véleményét a műről és annak helyes megítéléséhez a mű létrejöttének mozgató rugóit tartja szükségesnek föltárni: „Mégis nagy általánosságban vizsgálva a híres „Tanulmányt a népesedésről”, a következőket mondhatjuk: noha mély és filozófikus, továbbá a tudásnak és a gondolkodásnak elképesztő mennyisége van benne felhalmozva, mégsem elég tömör, vagy formailag jól kiegyensúlyozott, nem választja el kielégítően az állandó eredményeket a futólagos kapcsolatoktól; — a módszeresség és a világosság hiánya egyre inkább érezhető benne, sőt még bizonyos következetlenség is; — elmondhatjuk, hogy

⁴⁵ „Whatever may be thought of the progressiveness of humanity in other respects, there is no doubt of its making vast and rapid strides in the career of industry. If we examine the astonishing march of industrial progress, we shall observe that it is in a very great extent due to improvement in 1. the speculative and practical knowledge connected with the art of production, 2. improvement in the methods of combining and applying labour. These two branches of progress are strongly connected with one another, they depend in many respect one upon another... This career of industry is continuous, it embraces the past, the present, and doubtless also the future; — and every step of it implies a corresponding growth in the scale, development and organisation of exchange; which binds together the nations of the world.”

⁴⁶ „We have to inquire: whether or not the progress of population is governed by assignable laws? — if so, what are those laws? — and in what relation they stand to the well-being and progress of the species. With this subject is inseparably connected the name of Malthus. His celebrated „Essay on the principle of population” (1st edition 1798, and last 1826) gave rise to much controversy to some extent still unsettled and has been much decried... have discredited this science (vis. pol. economy) and rendered it unpopular with the public at large.”

fárasztó olvasmány, amelyből nehéz határozott gondolatokat meríteni a szándékolt végkövetkeztetésekre nézve... Ha helyes ítéletet akarunk alkotni munkájáról, fel kell idéznünk gondolatainkban azt az alkalmat, mely eredetileg életre hívta. Az alkalmat ugyanis azok a legutóbbi század végén elterjedt spekulációk szolgáltatták, amelyek a társadalmi intézmények olyan átalakításának a lehetőségeit kutatták, hogy a bűn és a nyomor kiküszöbölhető legyen, és helyét az egyetemes jóakarát és boldogság foglalhassa el. Ezekben az elméletekben a tulajdon intézménye és az annak megszerzésére irányuló feltételek egyenlőtlensége mint a társadalmi megújulás legnagyobb akadálya jelentkezett. Ez az eszmei téren folytatott háború a tulajdon intézménye ellen adott alkalmat. Malthus »Tanulmányának« megjelenéséhez.⁴⁷

Ezután még egyszer megfogalmazza a malthusi tételt abban a szelídebb változatában, mely a lényegnek felel meg, hogy van „egy állandó tendencia a népességben, hogy nyomást gyakoroljon a létfenntartási javakra” („a continual tendency in population to press against the means of subsistence”) —, amely mellett a mértani és számtani haladvány szerinti számszerűségek lényegteleneknek foghatók fel, és a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége helyett a „béralapot” („wages fund”-ot) teszi meg a „létfenntartás” („subsistence”) mértékének. Az e körül kialakult s definiálási nehézségekből táplálkozó vitákból ismerteti McCulloch „szükséges berrátá”-ját („necessary rate of wages”-ét), valamint Senior megkülönböztetését a „létfenntartáshoz szükséges javak — középéletszinponalhoz tartozó javak — luxus javak” („necessaries—decencies—luxuries”) — fogalmaira vonatkozólag, — ez utóbbit azzal a megjegyzéssel, hogy: „Ez nagyon is pontos meglátása a szóban forgó kérdésnek.”⁴⁸

Ezt a részt a Senior és Malthus között lefolyt vita, valamint Whately közvetítő álláspontjának ismertetése követi, miután Kossuth már előbb Godwin 1820-as kontribúcióját is ismertette. Az idevágó vélemények között Kossuth végig aláhúzva közli Waley professzorét, aki szerint a civilizált államokban a pozitív népesedési akadályok szinte teljesen eltűnnek, a tőke növekedése gyorsabb mint a népességé, és így a bérek is emelkedő tendenciájúak. Tekintve, hogy az egyik generáció „középszintű javai” („decencies”-ei) a másik „szükséges javaivá” („necessities”-eivé) alakulnak át, majd ismét a következő generációnál a „luxus javakból” („luxuries”-ből) lesz a „középszintű jóság” („decencies”), így a munkásosztály gyorsan eléri azt a fejlődési fokot, amidőn a „józan önkorlátozás” („prudential restraint”) spotán alkalmazása kialakítja az egyensúlyt.

⁴⁷ „However in taking a general view of the celebrated „Essay on population” we may say: that though profound and philosophical and enriched with an astonishing amount of learning and reflection, it is neither compact nor well digested in form, it does not sufficiently disengage permanent results from transitory associations; — there is a want of method and distinctness in it and even some inconsistency; — we may say that it is a fatiguing book to read and one from which it is difficult to carry away distinct ideas of the intended conclusions... If we desire to form a correct estimate of his work, we must keep in mind the occasion which originally suggested it. The occasion was the speculations current at the end of the last century expecting the possibility of so remodelling social institutions as to eradicate vice and misery and replace them by universal benevolence and happiness. In those theories the institution of property and the inequality of conditions attending on it... were represented as the great obstacle to social regeneration. This speculative warfare against the institution of property was the occasion for Mr. Malthus's Essay.”

⁴⁸ „This may appear to be a pretty accurate view of the matter.”

Kossuth ezt a véleményt udvarias helyesléssel kíséri, de megjegyzi: „Mégis, több mint bizonyosnak tekinthető, hogy a szegényebb néposztályok helyzete távolról sem olyan kedvező, semhogy ki ne lenne téve a korai halandóságnak. Az úgynevezett „preventív akadályok” távolról sem tudják helyettesíteni az úgynevezett „pozitív akadályok” hatását. ** Párizsban 1817—1836 között a szegény néposztályok által lakott XII. kerületben az évi halandósági ráta minden 15 lakosra egy fő volt. A tehetősebb osztályok által lakott II. kerületben mindössze minden 65 lakosra jutott 1 halott. Manchester bizonyos kerületeiben az átlagos élettartam csupán 17 év, más kerületekben azonban 42!”⁴⁹

Kossuth valóságérzéke e meggyőző erejű statisztikai adatokhoz még az alábbi „személyes megjegyzés” („Private remark”) hozzáfűzését is szükségesnek látja a fentebbi szöveghez a ** jelhez: „S nem is fogják. — A társadalmi intézmények sokat tehetnek ugyan abban az irányban, hogy a rendkívüli csapások előfordulását ritkábbá tegyék, — de ilyen vagy olyan formában ezek a jövőben is elő fognak fordulni, a családalapítástól való önmegtartóztatás nyilvánvalóan nem háríthatja el ezeket. A jó közegészségügyi politika; a munkásosztály emelkedő közjólétből táplálkozó és biztosított jóléte, amely lehetővé teszi, hogy a munkás jól táplálkozzék, jó lakásban lakjék, és jól ruházkodjék, többet tehet a szegények ezreit elsöprő közösségi katasztrófák ellen, mint Malthusnak minden spekulációja az önmegtartóztatásnak mint akadálynak társadalmi szerepéről, amely utóbbiért millió ember közül egy sem lesz hajlandó feláldozni egyéni boldogságát.”⁵⁰ Kossuth ezzel az indokolással elveti a túlnépesedés lehetőségét és alátámasztja ezt még a kapitalista rendszer működéséről elmondottakal is. Nevezetesen a népesség növekedése nélkül a megtakarítás, a tőke és a profitráta sem növekedhetnének és természetesen a beralap sem, vagyis az egész gazdasági fejlődés is lehetetlenné válna. Rickards professzorral együtt úgy véli, hogy az erkölcsi megtartóztatás („moral restraint”) gazdasági és társadalmi oldalról beépített stabilizátor a civilizált országokban, mely nem engedi az ún. létfenntartási („subsistence”) színvonal alá kerülni a népességet, — a munkásosztály hullámzó, de végső tendenciájában növekvő életszínvonalának kialakulása folytán.

Hogy a népesség Angliában növekszik-e egyébként, ez ténykérdés Kossuth szerint és Godwin említett 1820-as „Essay on Population”-ja kapcsán, amely tagadásba vette ezt a tényt, már megálapította korábban, hogy „Ilyen és hasonló

⁴⁹ „However it is but too certain that the condition of the poorer classes is far from being so favourable as not to be exposed to premature mortality. The „preventive check” is far from having superseded the action of the „positiv checks”.** At Paris between 1817 and 1836 in the 12th arrondissement principally inhabited by poor people, the proportion of annual death was one in 15 inhabitants. In the 2d arrondissement chiefly inhabited by the easier classes it was 1 in 65. In certain quarters of Manchester the mean duration of life is only 17 years, in other quarters it is 42 years!”

⁵⁰ „Nor even will. Social institutions may do much towards making the occurrence of extraordinary calamities more rare, — but in one or another form they will occur —, abstinence from family life will certainly not avert them. A good sanitary policy; — a secured well-being of the working classes resulting from progressive public prosperity, enabling the labourer to feed well, dwell well and cloth well, will do more towards public calamities which sweep away thousands of the poor, — than any speculations of Malthus on the social duty of prudential restraint for which not one out of a million will ever sacrifice his individual happiness.”

megállapítások nem férnek össze az azóta felgyülemlett statisztikai ténymegállapításokkal.”⁵¹

Kossuth exozicziója a népességi kérdésre nézve eltér tehát Millétől. Nem hozza ui. kapcsolatba a föld csökkenő hozadékképességével a népességfejlődés törvényét,⁵² — hanem azt igen nagy kritikai érzékkel a tények, s főleg a statisztika segítségével alapozza meg. Bár tesz bizonyos koncessziókat annak a korabeli felfogásnak, mely a beralap vizsgálatával hozza ezt a kérdést kapcsolatba, mégis inkább a gazdasági fejlődés általános tendenciájának függvényeként, semmint a szűkebb értelemben vett beralap függvényeként fogja fel a kérdést.

Ennyiben álláspontja messze túlmegy az akkori ortodox közgazdászok álláspontján, — noha abban az egyben egyezik velük, hogy a népességi kérdést — Mill-el ellentétben — továbbra is a politikai gazdaságtan egy fontos és alapvető problémájának tartja. Az 1858-as évek közgazdászainál azonban talán abban lát leginkább tovább, hogy világosan érzékeli a népességfejlődés statisztikai alapokra való helyezésének szükségességét, és annak e ténybeli bázison való figyelembevételét a közgazdaságtani elméletben.⁵³

Ez a vonása Kossuthot elsősorban Engelshez és Marxhoz hozza közel, miután ez utóbbiak is a statisztika segítségével vizsgálták a munkásosztály tényleges helyzetét, valamint a népességnövekedés és a gazdasági növekedés kölcsönös összefüggéseit,⁵⁴ ugyancsak nem vonva kétségbe eközben a gazdasági és társadalmi fejlődés folytonosságát. Egy másik hasonlatosság álláspontjaik között, — s ez is miként az előző, inkább a politikus és a társadalomfilozófus, semmint a kifejezetten közgazdász-oldalról táplálkozó rokonvonás —, Kossuth mély együttérzése a munkásosztállyal és preokkupációja jövő sorsának alakulásával kapcsolatban a kapitalista fejlődés viszonyai között. Természetesen ebben a kérdésben soha oly messzire nem jutott el mint Marx és Engels, — de sok tekintetben tovább mint maga Mill is a korabeli angol közgazdászok közül. Ennek a kérdésnek külön is szükséges néhány sort szentelni az alábbiakban, hogy Kossuth közgazdasági eszmekörébe jobban belevilághassunk.

Az a tény, hogy Kossuth a kapitalista fejlődés gazdasági lehetőségeire nézve optimista álláspontot foglalt el, — távolról sem jelenti azt — mint ez már részben az előzően exponált kérdések kapcsán is kiviláglott —, hogy nem látta világosan ennek a fejlődésnek az árnyoldalait.

A „Lecture IV.” egy személyes megjegyzése pl. nagyon logikusan kifejtette, hogy a „létfenntartási alap” („subsistence fund”) növekedése egyben a házaságok és a népesség növekedését is maga után vonja, ami azzal a veszéllyel jár, hogy az életszínvonal emelkedését semmivé teszi. A „Lecture V.” egy hasonló megjegyzése a társadalmi munkamegosztás előnyeinek kifejtése kapcsán ugyancsak rámutat annak hátrányos oldalaira is. Smith tükéskészítéssel kapcsolatos példája kapcsán ugyan Say is utalt a munkás munkájának egyoldalúvá válására, de úgy vélte, hogy a munkamegosztás a munkásokat szabad idejükben intellektuális képességeik kifejlesztésének lehetőségével kárpótolja.

⁵¹ „Such and alike statements are inconsistent with statistical facts, accumulated since.”

⁵² Schumpeter, i. m., 581. old.

⁵³ Uo., 542. old.

⁵⁴ Vö. a szerző: Die Beiträge von Marx zur Grundlegung der statistischen Wissenschaft, Wirtschaftswissenschaft, 1955. 1. sz. 61. és köv. old.

Kossuth véleménye erről így hangzik: „Személyes megjegyzés: ez igaz lehetne akkor, ha ezek a lehetőségek a munkások nagy tömegeinek a rendelkezésére állanának, — de nem ez a helyzet, — nagy többségük alig tudja a maga és családja pusztá létét is biztosítani... és a civilizáció által nyújtott javulás lehetőségeire való könnyed utalás nagyon is sovány vigasz e ténnyel szemben...”⁵⁵ E kérdéseknek Kossuth a bér- és profitelmélet kifejtése után egy teljes lecture-t szentel, a „Lecture IX.” formájában, melynek bevezető sorai ragyogó tisztasággal exponálnván a problémát, így hangzanak: „Amidőn itt áttekintjük ezeknek az absztrakt tételeknek hosszú sorát, valamint a belőlük folyó következtetéseket, lényegileg és feltételezetten az emberi lények széles tömegeinek sorsáról rendelkezünk és rendezni kívánjuk az azok kényelmével vagy szűkölködésével, boldogságával vagy nyomorával kapcsolatos kérdéseket. Ezért helyesnek látszik figyelmünket a spekulációk honából az élet területére irányítani. Itt találkozzunk annak a csodálatos egyenlőtlenségnek örökké megismétlődő jelenségével, amely a társadalmi és vagyoni előnyöknek az elosztásában mutatkozik. Ez az egyenlőtlenség (amely a körülményekhez mérten különböző alakban jelenik meg) a vagyonos és iparosodott országokban — mint amilyen Anglia is — a munkás és a munkaadó helyzetének éles és fájdalmas ellentétében nyilvánul formailag meg. Míg a vagyonosság és a kereskedelem növekedése az utóbbit állandóan egyre több és finomabb birtoklási eszközzel gazdagítja; az előbbi, akinek osztályához a közösség nagy tömege tartozik, a szűkölködéshez nagyon közel álló állapotban marad, — kemény és szüntelen küzdelemben a dologházzal, mint a sikertelenség büntetésével — és nem sokkal többel, mint a pusztá létfenntartással a siker jutalmaként. A dolgozó osztályok helyzetével kapcsolatos kérdések, — azaz annak kutatása: hogy vajon kemény és szűkös sorsuk politikai vagy társadalmi egyenlőtlenség következménye, avagy megváltoztathatatlan természeti törvények folyománya-e? — mennyiben lehetséges ezt megjavítani, és milyen módon? —, mindez állandóan növekvő figyelemben részesül és egyre inkább úgy neveztetik mint: a nagy társadalmi kérdés. A vizsgálódásnak erre a területére tartozik: a tőke és a munka viszonyából eredő minden megfontolás; — minden olyan cselekvési lehetőség, amelyeken keresztül ezeket a viszonylatokat összhangba próbálják hozni; — mindazok a változások, amelyeket annak megjavítása sugalmaz.”⁵⁶

⁵⁵ „... this might be true if those facilities were within the reach of the masses of the workingmen, — but they are not. — the great majority of them can scarcely to keep up the bare existence of themselves and family... and the easy pointing to the facilities of improvement afforded by civilisation is but a poor consolation for this fact...”

⁵⁶ „While we engage in bringing together the long train of abstract propositions and in following out their conclusions, we in effect assume to dispose of the destiny and settle the questions affecting the comfort or the indigence, the happiness or the misery of vast masses of human beings. It is therefore to turn our attention from the regions of speculation to the field of life. Hence we have before us the ever recurring phenomenon of a prodigious disparity in the distribution of social and material advantages. This inequality (appearing under different aspects according to circumstances) tends to assume in wealthy and industrious countries — like England — the form of a harsh and painful contrast between the situation of the labourer and the employer of labour. While the growth of opulence and commerce is perpetually enriching the latter with more ample and refined means of enjoyment; to whose class the great mass of the community belongs, remains in a condition approaching to indigence, engaged in hard and unceasing struggle with the work-house, as the penalty of failure, and little more than a bare subsistence as the

Az élet problémáit Kossuth elsősorban azon történeti és gazdaságtörténeti fejtegetésekkel közelíti meg, melyek a „szegénytörvények” („poor laws”) és a „hozzájárlási rendszer” („allowance-system”) kialakulásával kapcsolatosak. Kiemeli velük összefüggésben, hogy az absztrakt gondolkodás hívei, Ricardo és Malthus is kénytelenek meghajolni e tények ereje előtt: „Ricardonak éppen úgy, mint Malthusnak, az volt a véleménye, hogy a szegények kötelező segélyezése lényegében ártalmas; és mindketten megegyeztek abban is, hogy ezeknek más módon, mint fokozatos és jól átgondolt ütemben való eltörlése a legmélyebb nyomorra vezetne.”⁵⁷

Kossuth ezután az „1834-es szegénytörvény novella” („poor laws amendment act of 1834”) alapján foglalkozik a „Lecture”-ök idejében fennálló helyzettel és elítéli azt egyes tekintélyek, — köztük Waley professzor ellenére — főleg a segélyek centralizálása miatt. Idevágó „személyes megjegyzése” így hangzik: „A centralizálás gondolatát a legfeltétlenebb formában elvetem; politikailag veszedelmes, közgazdaságilag helytelen, erkölcsileg pedig a lealjasítás és a bűn forrása. — Az egyes országokban uralkodó pauperizmus a rossz törvények és a bűnös állami intézmények következménye, ezért nem lehet a bajt helyesen szegénytörvényekkel orvosolni, de ha már a politikai hibák szükségessé tették a szegénytörvények hozatalát, feltétlenül és mindenekelőtt kerülnünk el legalább a centralizációt... Ezt csak a helyi önkormányzat nagy társadalmi, politikai és közgazdasági elvének felélesztésével érhetjük el.”⁵⁸

Kossuth Mill-el is vitába száll, midőn ez utóbbi megállapítja egy idézett idevágó passzusában, hogy: „A tények azt bizonyítják, hogy a támogatás biztosítékai megszabadíthatók az emberek gondolatvilágára és szokásaira gyakorolt sértő kihatásaiktól, mert habár a segély elegendő a szükséges javak mértékéhez viszonyítva, mégis olyan körülményeket teremt, amely a segélyezettek szabadságát egy bizonyos mértékig korlátozza és ezért nekik ellenszenves...” Kossuth indignálódva jegyzi meg: „Ilymódon a szűkölködőt megmentik az éhenhalástól, feltéve, hogy beleegyeznek abba, hogy bűnözőként kezeljék és hogy korlátozzák szabadságát! Hogy értsük ezt! Ez semmi esetre sem kedvező bizonyíték a fenn-

reward of success. The questions connected with the states of the labouring classes — the inquiry: whether their hard and scanty condition is the result of political and social inequalities, or the consequences of irreversible natural laws? — how far it admits of amelioration, and by what means? — attract a continually increasing degree of attention and have come to be considered and designated as: the great social problem. To this department of inquiry belongs: the consideration of the relations between capital and labour; — of the modes of action by which it has been sought to readjust those relations — and of the modifications suggested with a view to their improvement.”

⁵⁷ „Ricardo as well as Malthus was of opinion that laws for the compulsory relief of the poor were essentially pernicious; but they both agreed that to abolish them otherwise than by gradual and well considered steps would produce the most overwhelming distress.”

⁵⁸ „... I reject the idea of centralisation in the most absolute manner; politically it is dangerous, economically it is wrong, morally it is a source of degradation and of vice. — Much of the pauperism of a state is a result of the bad laws and vicious institutions of the state, therefore poor laws may not be the right cure for the evil. But whenever political errors rendered poor laws necessary, before all and above all let centralisation be avoided... It can only be revived by reviving the great social, political and economical principle of local government.”

álló rendszer mellett, ez annak elítélése az emberi méltóságon elkövetett áru-
lásért.”⁵⁹

Kossuth előadásai ezután a munkához való joggal foglalkoznak „A szegé-
nyek segélyezésre való joga a földhasználatból való kizárásuk alapján” („Right
to relief of the poor based upon their exclusion from the use of land”) címszó-
alatt, — a magántulajdoni rend korrekтивumaként fogva fel e jogot és levezetve
az 1848-as februári francia forradalom törvényhozásából. Kossuth megértéssel
van a forradalommal szemben a „kedvezőtlen körülményekre” („unfavourable
circumstances”) való tekintettel, de mégis a következő szigorú ítélettel fejezi
be a „franciaországi kísérlet” („Experiment in France”) taglalását: „Ez a le-
alázó kivonat a modern történelemből nem más, mint annak a sorsnak az előre-
vetítése, amely minden olyan kísérletre vár, amely a pauperizmust szerencsét-
lenségéből és szegényből az állampolgárok előjogává akarja tenni.”⁶⁰

A munkához való jog deklarálása Kossuth kritikája szerint csak „üres kér-
kedés” („empty boast”) volt a februári forradalom ideiglenes kormánya részéről,
és véleménye szerint a polgári állam nem is képes ekkora terheket magára vál-
lalni. Ezzel tér át ez a „lecture” a sztrájk kérdésére, mint a szociális kérdés egy
másik korrekтивumára.

Kossuth ennek jogi alapjait is megvizsgálja, és rámutat, hogy egészen
1824-ig az „egyesülési törvény” („combination laws”) értelmében a békebíró
3 havi börtönnel sújthatott minden munkást, aki béremelés céljából szövetke-
zett, — eddig tehát nem volt a sztrájkra semmi lehetőség. Kossuth elítéli
McCulloch álláspontját, aki szerint a sztrájk csak akkor jogosult, ha a bér a
„természetes és tulajdonképpeni berráta” („natural and proper rate of wages”)
alatt van. Kossuth szerint a sztrájkok: „... néha a munkásra nézve hátrányos
béregyenlőtlenség kiigazítását is szolgálhatják, különösen olyan kisterjedelmű
iparágakban, amelyekben a munkaadóknak szervezetszerű egyesülése van, mint
például a betűöntők, vagy a papírgyártók esetében, ami lehetővé teszi az utób-
biak számára, hogy munkásaikat egy mesterségesen lecsökkentett bérszínvo-
nalon tartsák.” Az elméleti közgazdaságtan szerint a munkásnak ilyenkor a
versenyelvnek megfelelően más foglalkozásba kellene átmennie, de: „... Ezt
könnyebb mondani, mint megtenni... A munkamegosztás túlhajtása annyira
lerontotta képességeiknek rugalmasságát (tudniillik a munkásokét), hogy gy-
akorlatilag alkalmatlanná tette már őket minden foglalkozásváltoztatásra.” Ösz-
szefoglalólag Kossuth véleménye az, hogy: „Bármi legyen is annak a kérdésnek
a lényege, amelyből egy sztrájk elindult, ez nagyon is könnyen halványul el a
fegyverek zajában (mint ahogy ez minden casus bellivel történni szokott), ha
egyszer a tőke és a munka harca megkezdődött. A küzdelem gyorsan lesüllyed
a nyers erő és a konok kitartás színvonalára, amelyben a munkásnak min-
a gyengébb félnek holtbiztosan nagy azonnali szenvedéseket kell elviselnie,

⁵⁹ „Is was shown by facts that the guarantee of support could be freed from
its injurious effects upon the minds and habits of the people, if the relief though
ample in respect to necessaries, was accompanied with conditions, which they
disliked, consisting in some restraints on their freedom...” „So, the destitute will be
secured from starving, provided he consents to being treated as a criminal, submits
to restraints of his freedom! Why' this certainly is no testimony in favour of the
existing system, — it is condemnation as guilty of treason to human dignity.”

⁶⁰ „This mortifying extract from modern history is but an illustration of the
fate which must attend on every attempt to transform pauperism from a mis-
fortune and a reproach into one of the privileges of the citizen.”

amit általában még helyzetének kisebb, vagy nagyobb mérvű tartós romlása is kísér. A gyakorlat meggyőzően bizonyítja ennek a meglátásnak a helyességét...⁶¹

Kossuth ezután beszámol azokról az egyéb vérmes reményekről, melyekhez egyesek a kapitalista rendszer megjavításának lehetőségeit fűzték, főleg a nyereségrészesedési rendszerről és a szövetkezetekről értekezvén ebben a keretben. Előbbinek tárgyalásánál nem elégszik meg a Mill által felhozott példákkal, hanem egy személyes megjegyzésében nemcsak hajózási és ipari, de mezőgazdasági példákat is felemlít Írországból és Magyarországból: „Magyarországon a földbirtokot általában... maga a tulajdonos műveli. Hatalmas birtokokat művelnek ily módon a legmagasabb társadalmi állású földesurak, s emiatt természetesen kénytelenek hatalmas tömegű adminisztratív »személyzetet« is tartani. Ismerek olyan eseteket, ahol a nyereségrészesedési rendszert (százalékos részesedés formájában minden eladott áru után) nagy sikerrel vezették be (így például a néhai gróf Batthyányi Kázmér birtokán is többek között), ahol ezt az elvet az urasági cselédekre (munkásokra) is kiterjesztették, — akiket Magyarországon rendszerint egy évre fogadnak fel; így a siker még kiválóbb volt; és az ellenőrzési és az adminisztrációs költségek még feltűnőbben csekélyebbek. Hogy vajon ez a rendszer nagy gyári üzemekben (amelyeket sokszor alapítanak fiktív tőkére, amivel sok kényes titok jár együtt) megfelelő eredménnyel jár-e, vagy sem? Nem tudom megítélni; — de ami a mezőgazdaságot illeti, tökéletesen és gyakorlatilag is meg vagyok győződve annak összehasonlíthatatlanul nagyobb értékéről és számos előnyéről...⁶²

Ha többel nem, legalább ennyivel — egy ilyen javaslattal — szeretne Kossuth — úgy tűnik — szülőföldje népén segíteni a távolból.

A szövetkezetekkel kapcsolatban, — melyekről világosan látja, hogy kapitalista és kommunista alapból egyaránt kinőhetnek — elméletileg helyeslő álláspontot foglal el. A nehézségeket a gyakorlati megvalósítás terén látja, miután a francia példák nem meggyőzőek, Angliában pedig még annyi tapaszt-

⁶¹ „... may perhaps serve sometimes to rectify an inequality in wages unfavorable to the labourer, especially in trades of small extent in which there exists a combined organisation of the masters, as was the case with the typefounders and papermakers, who were thus enabled to keep their workmen at an artificially reduced standard of wages. ... That is easier to say, than to do... The overcarried division of labour has so stunned the elasticity of their (i. e. the workmen) faculties, as to make them practically unfit to change profession. Whatever be the original merits of the question in which a strike has its origin, it is (like every other casus belli) too apt to be quite lost amidst the din of arms when once the war of capital and labour has commenced. The contest usually degenerates into one of brute force and stubborn endurance, in which the labourer as the weaker party is pretty sure to be worsted with great present suffering, generally accompanied by more or less permanent injury to his condition. Experience quite confirms this view...”

⁶² „In Hungary land estate is generally managed ... by the proprietor himself. Immense estates are thus cultivated by gentlemen in the highest social rank. Hence they of course are obliged to keep a vast body of administrative „personnel”. And I know of cases where the system of allowing a share in the revenues (percentage on everything sold) was introduced with very great success (so by the late count Casimir Batthyányi among others) where the principle was extended to the year; the success proved still more eminent; and the cost of control and administration was remarkably less. Whether in large factories (often founded on fictitious capital and sustained by artificial credit operations, implying many a delicate secret) this system would do or not? I can not judge; — but as to agriculture, I am thoroughly and practically convinced of its incomparable value and of its many advantages.”

talat sincs egyelőre e kérdéstről, mint Franciaországban. E „Lecture” befejezése azzal zárul, hogy a szövetkezetekkel kapcsolatban: „... a józanabb gondolkozók azt szeretnék, ha e sok reményt hordozó szövetkezetek legalább jól indulhatnának a küzdelemben, és legalább szükségtelenül nem terhelné őket ellenséges intézmények hatása, hanem szabad teret kapnának ahhoz, hogy lemérhető legyen, hogy kapacitásuknak megfelelően mennyi sikerrel jártak...⁶³

Úgy gondoljuk, ennyi is elég Kossuth közgazdasági előadásából annak bemutatására, hogy a kapitalista rendszer árnyoldalait még Millnél is jobban hangsúlyozta, és hogy azt a reális képet, melyet Mill az osztályok, szokások, közgazdasági műveltség és az intézmények szerepének kidomborításával adott,⁶⁴ Kossuth előadásai még jobban elmélyítették. Kossuth csztja Mill kételyét abban, hogy a társadalomn jelenlegi rendje se nem ideális, se nem változtathatatlan, — noha Kossuth ezeknek a kérdéseknek szisztematikus kifejezéséig nem jutott már el előadásában, és a több mint 100 éves távlatból nem is lehet eldönteni azt egyéb támpontok hiányában, hogy szándékában volt-e e kérdések külön tárgyalására kitérni.

Kossuth azonban, — a meglevő anyag alapján ezt bizton elmondhatjuk, — osztozott Millnek abban a „meleg szívű humanizmusában” („warm-hearted humanitarianism”) és a „dolgozó osztályok jólétéért érzett szerető gondosságában” („solicitude for the welfare of the laboring class”), mellyel Schumpeter Millt jellemezte.⁶⁵ Osztozott Millnek abban a felfogásában is, hogy „végeredményben” minden intézmény... emberi alkotás, változtatható, alakítható és haladó...” („all institutions in particular... are manmade, changeable, malleable and progressive”),⁶⁶ de túlment Mill-en a statisztikai módszer felhasználására nézve,⁶⁷ és helyenként a kapitalista rendszer perspektívájára nézve is. Alábbi befejező fejtegetéseinkben még röviden utalni szeretnénk Kossuth álláspontjára annak a különleges intézménynek a kérdésében, melyet az akkori földbirtokrendszer („land-system”) és a hozzá kapcsolódó ricardói földjáradék-elmélet képviselt Angliában.

VII.

A földjáradékról szóló „Lecture X.” Kossuth figyelmeztetésével kezdődik, melyet magyar nyelven irt ezen előadás elé. Ez rögtön világot vet arra, hogy az alapkérdést itt is mélyen átértette:

„Ezen lecture első része, mely a földbirtokos és a földműves közti viszonyok különféle nemeit adja elé, olly tényeket sorol el, melyeket művelt embernek ismerni kell, mert azoknak ismerete nélkül sem magán, sem közéletben a földbirtoki viszonyok kérdéséhez sem tudományilag, sem törvényhozóilag hozzá nem szólhat. Ezen része a lecturenak tehát nem vélemény, hanem tény tárgy, melyre nézve minden kérdésre tudni kell felelni.

⁶³ „... most sound thinkers will desire, that this favourite of many hopes should be permitted to start fairly in the race, that it should not be unduly weighted by means of adverse institutions, but should receive free scope, so as to obtain a measure of success which its capacity allows...”

⁶⁴ Schumpeter, i. m., 543. old.

⁶⁵ Uo. 531. o.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo., 542. old.

Második része azonban, mely a földbérről (rent) szól, s annak politico-economiai törvényét állítja fel Ricardo oskoláját követve, — ezen rész vélemény-tárgya s oly véleményé, melyben nemcsak én nem osztozom, hanem azt lehet mondani, hogy Anglia szaktudósainak egy részét kivéve, a világon senki sem osztozik. Maga Waley professzor megvallja ezt s okául azt adja, hogy az angol földbirtoki viszony sehol a világon nincs elfogadva. Ez igaz s nem is gondolom, hogy legyen nép a világon, mely azt elfogadni óhajtaná. Ricardo földbér-theóriája olyas valami, ami egy természetes s józan ész ellenes állapot vizsgálatán épül, — azért magában is tele van hiányokkal, általános elvül pedig, mely a tudományban vezérfonalul szolgálhatna, teljesen alkalmatlan. Mint tényt tehát ismerni kell, hogy tudjatok felelni, ha kérdést adnának fel iránta. De ha ezen esetben jöttök az examenen, a feleletben meg kell jegyeznetek, hogy Waley professzor úr előadása szerint a kérdésre ekként felelték, de hogy Ricardo theóriájában egyet nem értetek. De nemcsak examen végett tanultok; azért kívánom, hogy Newmann professzor úr könyvének⁶⁸ e tárgyra vonatkozó részét (— melyet ki fogok jelölni —) oly figyelemmel studiózzátok át, mintha saját professzorotoktól feladott lecke volna...”

Ez a passzus, mely nemcsak Kossuth-ot a lectureert, de a pedagógust is bemutatja, világosan utal arra, hogy Kossuth a korabeli közgazdaságtan kritikusa álláspontján túlmenően is helytelenítette a ricardói földjáraékelméletet. E „Lecture”-ének első része éppen ezért ismerteti a földjáraékelméletnek gazdaságtörténeti kialakulását is — részben Jones professzor alapján, részben azon túlmenően és a hűbéri járaékelmélet formáinak és az átmeneti formáknak elemzése után: tér át a kapitalista farmer jellegzetességeinek vizsgálatára.

A történelmi fejlődés vizsgálata közben kiemeli a jobbágyság magyarországi, 1848-ban bekövetkezett eltörésének kihatásait az ausztriai birodalom többi részére is, rámutatván arra, hogy bár papíron a jobbágyságot 1781-ben szüntették meg, „... a jobbági robotmunka továbbra is érvényben volt Csehországban, Morvaországban, Sziléziában, Galiciában, Bukovinában és még Ausztriában is egészen 1848-ig. A Magyarországon végrehajtott reform hatásának kell tulajdonítani, hogy ezekben az országokban is véget ért.”⁶⁹ A magyar forradalom haladó szerepének kiemelése ez a környező országokkal, de első sorban a Habsburg-birodalommal szemben.

A gazdaságtörténeti expozíció során jut el Kossuth a ricardói földjáraékelmélet kifejtéséig, utalva annak előfutáira, köztük Andersonra, Westre és Malthusra is. Kossuth a ricardói földjáraékelméletnek már kiindulását is tévesnek tartja, nevezetesen azt, hogy a legrosszabb föld, illetve az azon befektetett tőke nem hoz járaékelméletet. Kizárja szerinte azonban annak helyességét a kétféle — ipari és mezőgazdasági — profitráta feltételezése is. Ilyen ún. „látónki-feltételezések” („visionary suppositions”) alapján Kossuth szerint nem is lehet helyesen megmagyarázni a földjáraékelmélet magasságának a kialakulását, amire szerinte Ricardo tulajdonképpen törekedett.

⁶⁸ Newmann professzor neve nem ismeretes a kontinentális közgazdászok előtt, noha Kossuth az ő művének, — mely szerinte a „Lectures on Political Economy” címet viselte —, úgy látszik, nagy jelentőséget tulajdonított. Erre mutat az a tény is, hogy azt a „Lecture IX.” kapcsán a mezőgazdaságban bevezetett nyereségrészesedési rendszerek említésekor is idézte.

⁶⁹ „... compulsory labour continued in Bohemia, Moravia, Silesia, Galicia, Bukovina and even in Austria to 1848. It is the influence of the reform which was carried out in Hungary which has put an end to them”.

E „Lecture”-höz Kossuth több pótlólagos megjegyzést is fűzött, az ún. „Corollaries”-t. Ezekben többek között a föld monopóliumának kérdését is felvetette, és rámutatott, hogy ezt a monopóliumot korlátozza „a föld bősége” („the abundance”) és „a rosszabb talajnak az a képessége, hogy ugyanazt a terméket állítsa elő, mint a jobb” („the capability of inferior soil to grow the same produce as the best”) — természetesen több tőkebefektetéssel. Ezért a hangsúlyt nem annyira a monopóliumra, mint a termelőképessegre kívánta helyezni. E „Corollaries” között említi azt a gyakorlati tényt is, hogy a lakosság növekedésével növekszik a földjáradék is, noha Ricardo ennek az ellenkezőjét tételezte fel. Szó sem lehet tehát Kossuth szerint már ez okból sem arról, hogy társadalom fejlődését a jövőben néhány földesúr arassa le.

Mindent összevetve, e kérdésben Kossuth is, akárcsak a kor legjobb közgazdászai általában, nem a ricardói rendszer egészéből indult ki ennek az elméletnek a megítélésénél, hanem elszigetelt részletkérdésként szemlélte azt, — annak helyességét vagy helytelenségét vitatva.⁷⁰ Érdeme mégis, hogy közben néhány olyan szempontot is felvetett, melyek e kérdés későbbi megoldása során; elsősorban Marxnál, nagy szerepet játszottak, mint pl. a monopolkérdés, — de végső konklúziója, — vagyis hogy: „... a földjáradék nem építhető be a bérelméletbe és a profitelméletbe. A földjáradék nem más, mint egy levonás a termék-
ből...”⁷¹ —, nyilvánvalóan nem kielégítő.

Csábító feladat lenne Kossuth felfogását Marxéval összevetni ebben a kérdésben, de erre hely hiányában már nem vállalkozhatunk. Ugyanez áll a pénzelmélet kérdéseire vonatkozólag, — bár ez utóbbinak feldolgozását már a Kossuth-féle előadások anyagának említett töredékes volta is nehezítené. Meg kell tehát elégednünk annyival, hogy néhány záró észrevételt tegyünk.

VIII.

Úgy gondoljuk, hogy az eddig bemutatott anyag is jó támpontot ad annak a következtetésnek a levonásához, hogy Kossuth közgazdasági eszmeköre jelentős fejlődésen ment keresztül a XIX. század 50-es éveiben uralkodó angol késői klasszikus közgazdaságtani elmélettel való megismerkedés hatására.

Dokumentálható ennek a most először tudományosan elemzett Kossuth-anyagának alapján az is, hogy Kossuth részben korábbi eszmeköre és gyakorlati tapasztalatai alapján, részben kritikai álláspontjából kifolyóan, még szociálisabb és még haladóbb álláspontot foglalt el bizonyos kulcskérdések vonatkozásában, mint J. S. Mill. — noha már ez utóbbinak álláspontja is végeredményben túl mutatott a kapitalista rendszer perspektíváin az evolucionista szocializmus irányába.⁷² Világosan láthatók azonban ebből az anyagból azok a korlátok is, melyek megakadályozták Kossuthot abban, hogy túl messzire jusson ezen az úton.

Nem vezette ugyanis az a törekvés, hogy egy teljesen új közgazdasági rendszert próbáljon kiépíteni, mely a rendelkezésre álló tanok teljes kritikai ártértelmezése útján elsöpörte volna a fejlődés útjából mindazt, ami már használhatat-

⁷⁰ Schumpeter, i. m., 675. és köv. old.

⁷¹ „... rent can not be included into the doctrine of wages and profits. Rent is a deduction from produce...”

⁷² Schumpeter, i. m.

lanná, vagy legalábbis a fejlődés gátjává vált, és hogy megőrizze és továbbfejlessze mindazokat az igazságokat, amelyek a jövő közgazdasági magyarázatához nélkülözhetetlenek kelett, hogy bizonyuljanak. Kossuth korlátozott célkitűzése, a korabeli klasszikus angol közgazdaságtan kritikai megismerése, csak bizonyos részletkérdésekben tette lehetővé a polgári közgazdaságtan revideálását. arra a sorsra jutva ezáltal, melyet Lenin a részletbírálókkal kapcsolatban olyan kristálytisztán megfogalmazott.⁷³ Még amennyiben bizonyos területeken új eredményekre jutott is, — amire nézve a bemutatott anyagban találhatók utalások —, ezeket a részleteket akkor sem tudta egy új, átfogó koncepció kereteibe beilleszteni, sőt nem is akarta, miután nem tartotta magát az „akadémiai közgazdaságtan” képviselőjének és ilyen feladat megoldására magát hivatottnak. Csupán politikusnak és államférfiúnak, akinek fegyvertárából nem hiányozhat ennek a fontos politikai vademecum-nak, a klasszikus politikai gazdaságtan legújabb és legkorszerűbb változatának ismerete.

A történelem erői nem engedték meg, hogy Kossuth visszatérjen hön szeretett hazájába, és hogy megvalósítsa — többek között politikai gazdaságtan legkorszerűbb változatának felhasználásával — azokat a gazdasági és politikai elgondolásokat, melyeket hazája polgári haladása érdekében elengedhetetleneknek tartott. Közgazdasági előadásai így éppen úgy elvesztek a kor magyarsága számára, mint politikai géniusának sorsformáló ereje.

Nem lenne azonban teljes ezeknek az előadásoknak értékelése, ha nem utalnánk még befejezésül külön is arra a tényre, hogy a magyar közgazdasági tudománynak is milyen komoly vesztesége, hogy Kossuth hazájától távol végzett szellemi erőfeszítéseivel nem járulhatott hozzá a magyar tudományos közgazdasági eszmék és irodalom terjesztéséhez.

A magyar közgazdaságtan története ugyanis azt mutatja, hogy az 1848-as polgári forradalomnak mind létrejötte, mind bukása döntő jelentőségű volt: magyar közgazdasági tudomány további fejlődése szempontjából.

Az a gazdasági átalakulás, amelynek legerőteljesebb képviselője a gyári jellegű iparosításon keresztül Kossuth volt, egy csapásra félretolta az útból az osztrák kameralisztikát, feudális múltunknak ezt a tudományos hazájáráó kísértetét. A szabadságharc bukása után az abszolutizmus és a kiegyezés érveiben a magyarság legjobbjai fokozott erőfeszítéseket tettek, hogy behozzák tudományos téren is lemaradásunkat, és bekapcsolják Magyarországot az európai tudományos fejlődésbe, felzárkózva annak korabeli legmagasabb színvonalához.

Ennek a nagy feladatnak a megoldásában az 50-es és 60-as évek magyar közgazdaszai közel sem mutattak fel olyan nagy tájékozottságot, vagy olyan erős kritikai szellemet, mint Kossuth. Elég itt csupán ebben a vonatkozásban az akkori magyar közgazdaságtudomány képviselői közül egy-két kiemelkedőbb névre utalni. Keleti Károly pl., a neves statisztikus és közgazdász, Bastiat és Dühring eléggé általánosan kritika tárgyává tett rendszereinek hatása alatt állott, Hollán Károly pedig ugyanilyen kritika nélkül vette át McCulloch és McLeod tanait, Karvassy Ágost viszont, — miután hasztalan kísérletezett tovább a kameralisztika korszerűsítésével, teljesen Roscher rendszerét tette magáévá. A legtanulságosabb példa azonban kétségkívül az akkori legkiválóbb magyar közgazdász, Kautz Gyula esete, aki kiváló tantörténeti és elméleti mun-

⁷³ Lenin erősen hangsúlyozta, hogy a részletbírálók alapján a tudományban sem lehet forradalmi átalakuláshoz eljutni. Vö. V. I. Lenin: Materializmus és empiriokritizmus, Budapest, 1948., 350. és köv. old.

kássága ellenére, mint a Magyar Tudományos Akadémia koszorús közgazdásza, a List-féle tanok és a szocializmus ellen foglalt állást⁷⁴ és ezzel hosszú időre megadta a hivatalos magyar gazdaságtudomány alaphangját.

Ebben a perspektívában több mint világos, hogy a nemzetközi nagy fejlődés vonalát Kossuth közgazdasági eszmeköre és londoni előadásai sokkal hívebben képviselték, semmint a kialakuló magyar polgári közgazdaságtan hazai képviselői, — még akkor is, ha Kossuth e közgazdasági eszmeköre magán viseli annak a szerencsétlen körülménynek hátrányait is, hogy Kossuthnak e tanokkal csak mellékesen és politikai emigránsként volt alkalmja foglalkozni.

A mai magyar közgazdaságtudománynak jutott tehát az a megtisztelő szerep, hogy Kossuth londoni közgazdasági előadásainak ezzel az első bemutatásával felhívja arra a figyelmet, hogy Kossuth egyéniségét még mindig nem ismerjük minden oldaláról eléggé, — továbbá, hogy Kossuth neve, akárcsak politikai tradícióink egén, úgy közgazdasági irodalmunk egén is nemes fényvel ragyog a szabadságharc bukása utáni, nemzeti csalódásokkal terhes korszakban.

Ha tanulmányunk fel tudott valamit csillantani ebből a fényből, és ösztönzést tud adni Kossuth e munkáságának további tanulmányozásához, úgy elérte szerény és korlátozott célját.

⁷⁴ Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon, Pest, 1865., 494. és köv. old.

Д—р Роберт Хорват

Профессор университета

(Университет имени Йожеф Аттила Сегед, Венгрия)

ПРОГРЕССИВНЫЕ ИДЕИ КОШУТА В ЕГО ЛЕКЦИЯХ ПО ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТЭКОНОМИИ, ПРОЧИТАННЫХ В ЛОНДОНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

(Резюме)

Автор в настоящей работе знакомит в отрывках с лекциями по политэкономии, прочитанными Лайошем Кошутом в Лондонском университете в период его второй лондонской эмиграции, в 1858 году, и дает оценку этому ценному материалу. Автор в более коротком, изданном на венгерском языке сообщении уже обратил внимание венгерской научной общественности на этот материал, однако, с точки зрения политэкономии и статистики он сейчас впервые расценивает этот материал по существу.

Во введении автор дает очерк истории создания политэкономической рукописи Кошута на английском языке и в целях размещения данной рукописи в рамках политэкономических взглядов и идей Кошута дает краткий синтез развития политэкономических взглядов Кошута вплоть до лондонских лекций 1858 года. Подчеркивает, что Кошут во время своей учебы в университете (1819—21) воспитывался на устаревшей камеральной науке и только уже будучи политиком осознал значение политэкономических вопросов. В начале на так называемых реформных сессиях Государственного Собрания (1825—36), затем за время, проведенное в тюрьме из-за публицистической деятельности (1837—40) и, наконец, как редактор газеты, а впоследствии как последователь политики реформ и как теоретически, так и практически усвоил классическую английскую политэкономия, а, начиная с 1841 года, и национальную систему Кэри—Листа капиталистической политэкономии. Это последнее осуществил он на практике в 1848 году в качестве министра финансов первого венгерского ответственного правительства. Эту последнюю деятельность Кошута автор очень высоко оценивает и в свете новейших венгерских исследований и подчеркивает, что Кошут в эмиграции по определению выдающегося венгерского историка Дьюлы Секфю углубленно занимался изучением общественных наук для того, чтобы на случай нового захвата власти, на основе новейших достижений науки заложить и сформировать основы будущей венгерской политики и экономики.

Материал лондонских лекций объемом в 207 больших страниц «кварто» (четыре-кратные страницы) содержит частично полностью, а частично отрывочно 22 университетские лекции, из которых 6 лекций совершенно невозможно реконструировать. По мнению автора Кошут стремился дать полный курс политической экономии, но работал не в качестве главного лектора. На это указывает тот факт, что прием экзаменов уже не входил в число его задач, их принимал английский профессор Уэли.

Материал Кошута с точки зрения системы политэкономии следует тройному разделению Ж. Б. Сая, это дополняет основная препозиция Д. С. Милля, касающаяся капитала, далее крупный общественный вопрос, а именно исследования капитала и труда, а также мальтузианский вопрос народонаселения. Материал этот по своему содержанию отражает наряду с лучшими западными экономистами того времени в первую очередь влияние милля, включая сюда и исследование влияния общества

и правительства на экономику, хотя этот последний материал Кошут поместил не отдельно, а также в тройном распределении. Автор на основании реконструкции, проведенной им по отрывочным материалам, показывает несколько отрывков из тех частей, которые указывают на то, какие прогрессивные взгляды представлял Кошут как экономист в отношении общественного и экономического прогресса на основании большого политического и экономического опыта.

Труд знакомит сначала со взглядами Кошута по вопросу толкования науки политической экономии. Автор подчеркивает, что хотя Кошут считал механизм свободной экономической системы «чуждой», он все же придавал большое значение и важность проблеме общественной и государственной организации и руководства экономической жизни. На его реалистическую жилку указывает и то, что он сильно подчеркивал статистический характер законов политической экономии. Он выделил также необходимость взаимосвязи экономической науки, экономической политики, статистики, философии и истории в исследованиях по политической экономии. Эти уточнения и нюансы Кошута превосходят конвенциональные следования взглядам экономистов его времени.

Другой отрывок показывает позицию Кошута по вопросу мальтузианского народонаселения. Этот вопрос он также разбирает со стороны статистики и со стороны перспектив жизненного уровня рабочего класса. По мнению Кошута так называемые превентивные препятствия роста населенности пока еще не могут сделать недействительными влияние так называемых положительных препятствий, на это будут способны лишь постоянно улучшающееся благосостояние рабочего класса и соответствующая этому санитарная политика. Таким образом Кошут не связывал этот вопрос с понижающейся доходностью земли, а выделял зависимость от общего направления экономического развития. Таким образом его взгляды приближались не к Миллю, а к взглядам Маркса и Энгельса. В этом направлении сближало его сочувствие рабочему классу и тревога за его судьбу в условиях развития капитализма. Об этом свидетельствуют также и его взгляды относительно недостатков распределения труда, изучение так называемых законов о нищих, далее, полиция, занятая в отношении забастовок и кооперативной системы.

Третий отрывок знакомит с позицией Кошута по вопросу земельной ренты. Этот отрывок указывает на то, что Кошут ясно понял специальную конструкцию рикардовской теории о земельной ренте, а также на то, что он хотел опровергнуть ее скорее все же на основе истории экономики, чем на теоретической основе.

Автор завершает анализ и оценку отрывочных политэкономических рукописей Кошута выводом, что Кошут по многим вопросам превзошел даже взгляды наиболее прогрессивного представителя политической экономии своего времени Милля как в своем оптимизме, так и в гуманных чувствах, но в то же время более реалистично, чем многие его современники видел и темные стороны капиталистической системы политической экономии. Он однако не стремился к преобразованию этой системы, а целью его было лишь как можно лучше ее понимание и по возможности наиболее энергичное критическое ее исследование в деталях, чтобы потом как можно лучше использовать ее для политических целей. Нет сомнения в том, что изложенные здесь взгляды Кошута были гораздо более изучены и прогрессивными, чем взгляды живших и работавших в то время в Венгрии экономистов — как это в заключение документально подтверждает автор.

Professeur ROBERT HORVÁTH

(Université „József Attila”, Szeged, Hongrie)

LES IDEES PROGRESSISTES DE KOSSUTH D'APRÈS SES CONFÉRENCES D'ÉCONOMIE POLITIQUE À L'UNIVERSITÉ DE LONDRES

L'étude du Professeur Horvath présente les conférences universitaires données par Louis Kossuth, lors de son deuxième séjour à Londres en émigration, durant les années 1857-1858. Une publication antérieure plus courte, en hongrois, a attiré déjà l'attention des milieux scientifiques sur cette importante question, mais c'est pour la première fois que l'auteur de la présente étude l'analyse à fond, au point de vue de la théorie économique et de la statistique.

Dans l'introduction, l'auteur dresse un historique sommaire de la découverte du manuscrit rédigé en anglais par Kossuth et, pour le situer dans l'évolution de sa pensée économique, il donne un aperçu sur la formation et le développement des idées économiques du grand politicien hongrois en remontant jusqu'aux années 1857-1858. Il rappelle ses études supérieures (1819-1821) d'un caméralisme désuet, ses premiers contacts avec les problèmes économiques réels grâce aux assemblées nationales qui ouvrirent l'ère des réformes en Hongrie (1825-1836), ses études personnelles pendant son emprisonnement dû à son activité de publiciste (1836-1840), et enfin sa rencontre avec la théorie et la pratique non seulement de l'économie politique anglaise classique, mais aussi avec le système national de Carey et List, à partir de 1845, alors qu'il était déjà un politicien réputé. Son activité de ministre des finances au sein du premier gouvernement hongrois responsable en 1848, est analysée et appréciée par l'auteur à la lumière des travaux les plus récents. Il soutient que les conférences d'économie politique prononcées à l'Université de Londres faisaient partie du programme approfondi d'études politiques et sociologiques entrepris par Kossuth en vue d'un éventuel retour au pouvoir en Hongrie.

Le manuscrit anglais en question contient 22 conférences sur 207 grandes pages in quarto, mais il est parfois incomplet et le texte de 6 conférences fait complètement défaut. L'impression de l'auteur est que Kossuth avait l'intention de composer un cours complet d'économie politique, mais que celui-ci n'en faisait pas moins double emploi avec les cours du Professeur Waley, titulaire de la chaire à laquelle les conférences de Kossuth semblaient se rattacher.

Quant au système de l'économie politique théorique, Kossuth a suivi dans son introduction la répartition des agents de la production connue sous le nom de J. B. Say, qu'il a complétée par les considérations fondamentales de J. St. Mill sur la théorie du capital. Cette introduction, qui contient l'analyse du caractère et du but de la théorie économique, est suivie de l'économie politique anglaise contemporaine, complétée par le principe de la population à partir de Malthus. L'influence de Mill est plus que sensible, quoique Kossuth n'ait pas spécialement étudié l'influence du gouvernement et de la société sur la vie économique. Néanmoins, l'auteur prouve, à l'aide d'extraits du manuscrit, que Kossuth est allé plus loin encore que Mill dans l'appréciation du progrès social et économique.

Un premier échantillon expose l'interprétation par Kossuth du caractère, de la nature et des fins de la science économique. Bien que Kossuth juge, „ admirables” le système et le mécanisme économiques basés sur le libre échange, il souligne toutefois l'importance des facteurs institutionnels qui ont une influence marquée sur la vie de l'Etat et de la société. Sa conception du caractère statistique, mais aussi avec la science statistique, avec la philosophie et avec la science de l'histoire. Tout ceci nous amène à constater que Kossuth, grâce à ses vastes connaissances politiques et à ses expériences économiques a élargi le cadre de l'économie politique conventionnelle, bien plus que Stuart Mill lui-même.

Un autre échantillon choisi par l'auteur expose et analyse les idées de Kossuth sur la question de la population. L'auteur trouve extrêmement remarquable que Kossuth ait exposé cette question en partant de la méthode statistique, et en envisageant les perspectives du niveau de vie de la classe ouvrière. D'après Kossuth, les obstacles à la propagation dit „préventifs” ne peuvent pas à eux seuls remplacer les obstacles positifs, mais c'est uniquement le bien-être croissant, joint à une amélioration correspondante de la santé publique, qui peut renverser cette tendance générale du développement. Kossuth n'a pas alors associé le principe de la population au rendement décroissant de la terre, mais à la perspective générale du progrès économique connue aujourd'hui sous le nom de théorie de la croissance économique. Sa pensée se rapproche ainsi moins de celle de Mill que de celle de Marx et d'Engels. Sa sympathie profonde envers la classe ouvrière et sa préoccupation constante quant à son destin en régime capitaliste l'ont poussé encore plus loin sur cette voie. Son exposé des désavantages de la division du travail envisagés sous le même angle, son analyse précoce de la législation anglaise du paupérisme, à propos des „poor laws”, sa mise au point sur la question de la grève ou sur celle des coopératives, tout ceci témoigne de sa clarté d'esprit et de sa vision réaliste des grands phénomènes économiques.

Dans un troisième échantillon, l'auteur analyse les vues de Kossuth sur la rente foncière et sur le rôle de la terre, comme agent de la production. Ce passage fait voir, sans doute aucun, que Kossuth a nettement reconnue la structure spéciale de la théorie de la rente chez Ricardo, même si son argumentation se perd, comme celle de presque tous ses contemporains, dans des considérations d'histoire économique, au lieu d'emprunter la voie de l'approximation théorique.

L'auteur conclut cette analyse fragmentaire du manuscrit de Kossuth en portant un jugement des plus favorables sur sa conception du progrès économique, et sur ses méthodes d'exposition académique. Selon lui, Kossuth surpasse Mill non seulement par son optimisme et par ses sentiments humanitaires, mais aussi par sa vision beaucoup plus réaliste des effets néfastes du régime capitaliste. L'auteur souligne en même temps que son intention finale était rien moins que de vouloir transformer ce régime en socialiste. Kossuth se contentait d'une connaissance approfondie du régime qui était celui de son époque, en y ajoutant un examen rigoureux des points les plus critiques au point de vue politique.

Pour conclure, l'auteur émet une remarque importante, à savoir que les idées économiques exposées par Kossuth dans ce manuscrit sont supérieures à celles des économistes contemporains hongrois travaillant dans leur pays autant du point de vue purement scientifique que du point de vue général du progrès social.

Terjedelem: 3 (A/5 iv. Megjelent 450 példányban
63-315! Szegedi Nyomda V.

Fasc. 4. Bárdosi István: *A fellebbviteli rendszerek kérdéséhez a polgári eljárásban* (Szeged, 1958.) 26 l.

Fasc. 5. Pólay Elemér: *Három munkabérszerződés a római Dáciából* (Szeged, 1958.) 38 l.

Fasc. 6. Georges Antalfy: *La démocratie antique et les penseurs avant Socrate (Extrait)* (Szeged, 1958.) 42 l.

Tomus V.

Jogi tanulmányok dr. Buza László egyetemi tanár, akadémikus oktatói működésének 50. évfordulójára (Szeged, 1958.) 369 l.

Fasc. 1. Georges Antalfy: *Les relations internationales de l'Athènes esclavagiste* (Szeged, 1958.) 13 l.

Fasc. 2. Both Ödön: *Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán* (Szeged, 1958.) 22 l.

Fasc. 3. Bólya Lajos: *A tárgyalás bírósági előkészítésének formáiról, alanyairól és egyes eljárási szabályairól a büntető eljárásban* (Szeged, 1958.) 25 l.

Fasc. 4. Hajdú Gyula: *Kolonializmus és neutralizmus* (Szeged, 1958.) 18 l.

Fasc. 5. Herczegh Géza: *A pozitívizmus kérdése a mai nemzetközi jogtudományban* (Szeged, 1958.) 16 l.

Fasc. 6. Horváth Róbert: *A nemzetközi statisztikai együttműködés kifejlődése* (Szeged, 1958.) 23 l.

Fasc. 7. Kovács István: *A magyar közjogi pozitívizmus és Buza László első monográfiái* (Szeged, 1958.) 19 l.

Fasc. 8. Maday Pál: *Arendás jobbágyok szerződés formulái a mindszent-ányási uradalomban* (Szeged, 1958.) 23 l.

Fasc. 9. Martonyi János: *A közszolgálati jogviszony keletkezése* (Szeged, 1958.) 28 l.

Fasc. 10. Nagy Károly: *Az analógia és a joghézag kérdései a nemzetközi jogban* (Szeged, 1958.) 26 l.

Fasc. 11. Ladislaus Nagy: *Das Arbeitsrechtsverhältnis als Voraussetzung der arbeitsrechtlichen materialien Verantwortlichkeit* (Szeged, 1958.) 20 l.

Fasc. 12. Papp Ignác: *Az állam meghatározása és a nemzetközi jog* (Szeged, 1958.) 32 l.

Fasc. 13. Elemér Pólay: *Il carattere e luogo delle regole delle relazioni interstatali nel sistema del diritto Romano* (Szeged, 1958.) 27 l.

Fasc. 14. Joseph Szabó: *Development of the control system in the hungarian financial law* (Szeged, 1958.) 45 l.

Fasc. 15. Vitányi Béla: *Az államnak más állam joghatósága alóli mentességére vonatkozó elméletek* (Szeged, 1958.) 17 l.

Tomus VI.

Fasc. 1. Szabó József: *A költségvetési jog elvi kérdései* (Szeged, 1959.) 56 l.

Fasc. 2. Balázs József: *Egy adalék a magyar népességtudomány történetéhez: Balás Károly népességtudományi nézetei* (Szeged, 1959.) 20 l.

Fasc. 3. Szűcs István: *A szabálysértés intézményének egyes kérdései* (Szeged, 1959.) 24 l.

Fasc. 4. Horváth Róbert: *A Magyar Tanácsköztársaság statisztikai koncepcióiról* (Szeged, 1960.) 16 l.

Fasc. 5. Йозеф Вереш: *Сельскохозяйственные производственные кооперативы Венгерской Советской Республики* (Szeged, 1960.) стр. 18.

Fasc. 6. Simonyi Sándor: *A munkajogviszony elhatárolása a munkavégzéssel kapcsolatos polgári jogviszonyoktól* (Szeged, 1960.) 36 l.

Tomus VII.

Fasc. 1. Both Ödön: *Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtzéki rendelet* (Szeged, 1960.) 60 l.

Fasc. 2. Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában* (Szeged, 1960.) 42 l.

Fasc. 3. Nagy Károly: *Délnyugat-Afrika nemzetközi jogi helyzete* (Szeged, 1960.) 20 l.

Tomus VIII.

- Fasc. 1. Buza László: *Az ENSZ főttkarának nemzetközi jogi helyzete* (Szeged, 1961.) 30 l.
- Fasc. 2. Kemenes Béla: *A szerződések szabályozásának elvi kérdései a Polgári Törvénykönyvben* (Szeged, 1961.) 72 l.
- Fasc. 3. Balázs József: *A mezőgazdasági termelészövetkezetek jövedelemrészvétele* (Szeged, 1961.) 20 l.
- Fasc. 4. Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okirataanyagában* (Szeged, 1961.) 27 l.
- Fasc. 5. Horváth Róbert: *Megemlékezés az első népességtudományi mű megjelenésének 200 éves évfordulójáról: Süßmilch »Isteni Rend«-jéről* (Szeged, 1961.) 29 l.
- Fasc. 6. Maday Pál: *A gyulai uradalom polgári perrendtartása 1792-ből* (Szeged, 1961.) 20 l.
- Fasc. 7. János Martonyi: *Les sciences administratives en Hongrie depuis 1945* (Szeged, 1961.) 32 p.
- Fasc. 8. Szűcs István: *A hatáskörök általános rendezésének néhány kérdése a tanácsi igazgatásban* (Szeged, 1961.) 23 l.
- Fasc. 9. Tokaji Géza: *Az okozati összefüggés kérdése a szocialista büntetőjogban* (Szeged, 1961.) 36 l.
- Fasc. 10. Дьердь Анталфи: *Материалы из практики капитализма к теории государства «благоденствия»* (Сегед, 1960.) стр. 39.

Tomus IX.

- Fasc. 1. Szentpéteri István: *A közvetlen demokratikus formák sorsa a burzsoá állami fejlődésben* (Szeged, 1962.) 74 l.
- Fasc. 2. Pető István: *A szocialista humanizmus a szovjet büntetőjog egyes alapelveinek tükrében* (Szeged, 1962.) 28 l.
- Fasc. 3. Pólay Elemér: *»Publius Mucius et Brutus... fundaverunt ius civile« (A köztársasági Róma jogtudományának történetéhez* (Szeged, 1962.) 52 l.
- Fasc. 4. Robert Horváth: *La statistique de la peste de Debrecen (1739—40) et du choléra de Pest (1831) en Hongrie et leurs conséquences sociales* (Szeged, 1962.) 20 l.
- Fasc. 5. Georges Antalffy: *Conférences sur l'histoire des doctrines politiques et juridiques* (Szeged, 1963.) 75 l.

Tomus X.

- Fasc. 1. Buza László: *A nemzetközi jogi normák kialakulásának útja (A fejlődésnek az ENSZ alapokmányában meghatározott iránya a békés egymás mellett élés s a jószomszédi és baráti együttműködés szellemében* (Szeged, 1963.) 49 l.
- Fasc. 2. Maday Pál: *Falusi tisztségviselők hivatali esküje a gyulai uradalomban* (Szeged, 1963.) 29 l.
- Fasc. 3. Horváth Róbert: *Kossuth haladó gondolatai a londoni egyetemen tartott elméleti közgazdaságtani előadásában* (Szeged, 1963.) 34 l.
- Fasc. 4. Nagy Károly: *A nemzetközi szerződések hiteles értelmezése* (Szeged, 1963.) 34 l.
- Fasc. 5. Pólay Elemér: *A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okirataanyagában* (Szeged, 1963.) 34 l.
- Fasc. 6. Bíró János: *Kollégiumok a római Dáciában* (Szeged, 1963.) 33 l.
- Fasc. 7. Both Ödön: *A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában* (Szeged, 1963.) 128 l.